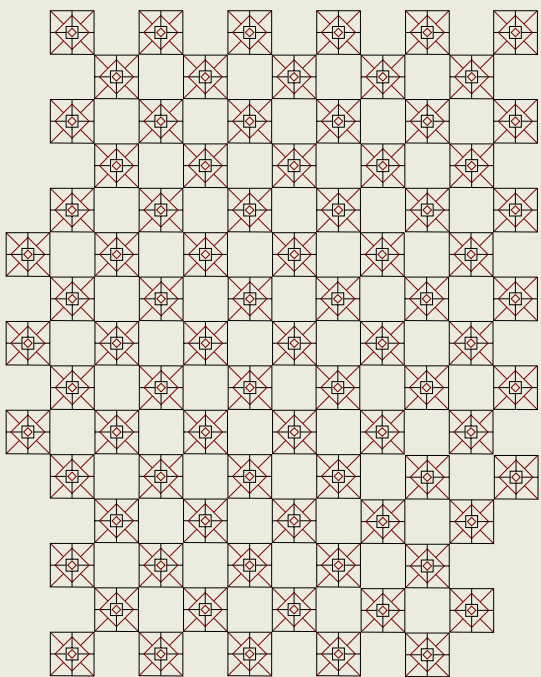
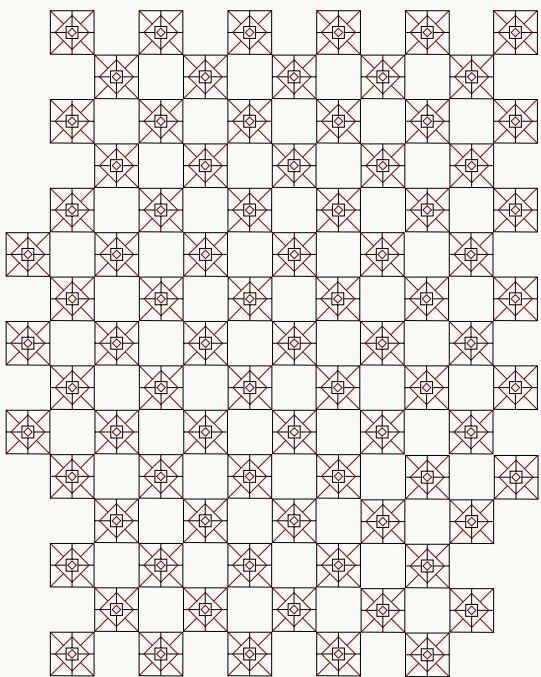

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovínopisje in
sorodna področja*

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (odgovorni urednik),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (glavna urednica),
dr. Maja Vehar (SI) (tehnična urednica),
Žiga Smolič (SI) (tehnični urednik),
dr. Bojan Balkovec (SI),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).

Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut (SI)

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. oktobra 2024.

Prevodi: FuroCat d. o. o.
Lektura: Aleksandra Repe in Maja Vehar
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Stušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o.,
Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina
Naklada: 100 izvodov
Cena izvoda: 20 €
Letna naročnina: 30 €

Izdaja: Združenje za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija

info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org

ISSN: 2630-3426 (tiskana izdaja)
2670-4013 (spletna izdaja)

*Izdajo znanstvene revije Retrospektive sofinancira
Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost
Republike Slovenije (ARIS).*

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno
in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije

Kazalo vsebine

<i>Razprave</i>	7
Drobci o vladah in ministrih v medvojni Jugoslaviji	9
<i>Bojan Balkovec</i>	
»Vzgojimo domovini trezen rod!«	37
<i>Žan Grm</i>	
Slovenska industrija – od ponosa do propada in razprodaje	63
<i>Aleksander Lorenčič</i>	
Analiza vpliva okupacije na osnovno šolstvo v Mariboru in okolici v času druge svetovne vojne na podlagi šolskih poročil	93
<i>Lana Onič</i>	

Razbit bron, obtolčen marmor:
kaj je ostalo od spomenikov Karađorđevićem v Sloveniji? 125

Ivan Smiljanić

Dve plati Alexisa de Tocquevilla 185

Jernej Štimac

Ocene 219

Alexa Stiller. Völkische Politik, Wallstein Verlag, Göttingen 2022 221

Božo Repe

Kontakti avtorjev 226

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

7

Razbit bron, obtolčen marmor: kaj je ostalo od spomenikov Karađorđevićem v Sloveniji?

Ivan Smiljanić

125

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljena skupina spomenikov pripadnikom srbske in jugoslovanske kraljeve dinastije Karađorđević, ki so bili postavljeni na slovenskem prostoru v času med obema vojnoma in so se kljub političnim spremembam ohranili vse do danes. V Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, poznejši Kraljevini Jugoslaviji, so v okviru projekta utrjevanja skupne jugoslovanske identitete in lojalnosti monarhiji postavili na stotine spominskih obeležij kraljema Petru I. in Aleksandru I. Med okupacijo v drugi svetovni vojni in nastopom socialistične vlade po vojni so večino teh spomenikov, ki so postali relikv minule dobe, odstranili in uničili. Kljub temu je v zadnjih desetletjih z raziskavami postalo jasno, da so se številni dinastični spomeniki v celoti ali deloma ohranili, tudi na Slovenskem. Članek katalogizira spomenike v Sloveniji, ki so še vedno ohranjeni deloma ali v celoti ter na prvotnem mestu ali v muzejskih in zasebnih zbirkah.

Ključne besede

spomeniki, Karađorđevići, Kraljevina Jugoslavija, javni spomin.

ABSTRACT

The paper presents a group of monuments to members of the Serbian and Yugoslav Karađorđević royal dynasty, which were put up in Slovenia between the two wars and have been preserved to this day. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later the Kingdom of Yugoslavia, as part of a project to strengthen the common Yugoslav identity and loyalty to the monarchy, hundreds of memorials were unveiled to Kings Peter I and Alexander I. During the occupation in World War II and the establishment of the socialist government after the war, most of these monuments, which became a relic of a bygone era, were removed and destroyed. Nevertheless, in recent decades, research has made it clear that many dynastic monuments have been fully or partially preserved, even in Slovenia. The article catalogs monuments in Slovenia that are partially or fully preserved in their original location or in museum and private collections.

Keywords

monuments, Karađorđević, Kingdom of Yugoslavia, public memory.

UVOD

Glavnina današnjega slovenskega ozemlja je obdobje med obema svetovnjima vojnama preživela kot del Kraljestva oz. Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS), od leta 1929 imenovane Kraljevina Jugoslavija. Monarhija južnih Slovanov je formalno obstajala med svečano razglasitvijo »zedinjenja« Kraljevine Srbije z Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov 1. decembra 1918 in napadom sil osi 6. aprila 1941, ki mu je sledilo razkosanje njenega ozemlja med okupatorje (četudi je bila monarhija formalno ukinjena šele 29. novembra 1945). Če ta datuma vzamemo kot dneva nastanka in propada države, je monarhija vsega skupaj obstajala 8163 dni, kar znese 22 let in dobre štiri mesece. V primerjavi z državami, v okviru katerih so bile slovenske pokrajine pred letom 1918 in po letu 1945, je bila monarhična Jugoslavija, če ne upoštevamo provizoričnih držav in okupacijskih režimov, najkrajša, saj zaostaja tako za več kot 45-letno socialistično Jugoslavijo kot tudi za samostojno Republiko Slovenijo, da večstoletne habsburške vladavine niti ne omenjamo.

V 20. stoletju je slovenski prostor torej prešel skozi vrsto držav in političnih ureditev, ki so bile negativno nastrojene do svojih predhodnic. Novi državni sistemi so se distancirali od nekdanjih načinov politične ureditve, njihovih voditeljev in politične ideologije. Del tega odnosa je bilo tudi brisanje spomina na predhodnice. Morebitna navezanost državljanov na pretekle režime je bila nezaželena. Zaradi tega je bila problematična vsaka javna ostalina, ki je spominjala na nekdanjo ureditev: ulično ime, naziv ustanove, spomenik. Ne preseneča, da je ob političnih prelomih tovrstne pomnike doletel *damnatio memoriae*. S preimenovanjem ali fizično odstranitvijo so bili umaknjeni iz javnega prostora in nadomeščeni z novimi poimenovanji in simboli, ki so bolje ustrezali trenutnim voditeljem. Zdi se, da je bilo vsakokratno »čiščenje« javnega prostora ob prelomih v letih 1918, 1941 in 1945 temeljito. Pregledovanje literature, posvečene javnim spomenikom na Slovenskem, zbujajo podoben vtis, saj se zdi, da so bili vsi najpomembnejši monarhični spomeniki iz druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja umaknjeni z javnih površin v muzeje in skladišča, neredko pa tudi fizično uničeni. Čeprav vsekakor drži, da so bili največji in najopaznejši spomeniki,

postavljeni v urbanih središčih, odstranjeni ali uničeni, pa to ne pomeni, da je mogoče ugotovitev posplošiti na prav vsa tovrstna spominska obeležja. To velja tudi za spomeniško dediščino medvojne Jugoslavije.

Kraljevini SHS/Jugoslaviji je vladala kraljeva dinastija Karađorđević, ki je pred tem bila srbska kraljeva družina.¹ Utemeljitelj dinastije, Đorđe Petrović, imenovan Karađorđe (kar se občasno sloveni v Črni Jurij), je bil srbski kmet in trgovec skromnega porekla, ki je zahvaljujoč vojaškim sposobnostim leta 1804 postal vodja srbske protiosmanske vstaje. Čeprav je vstaja čez slabo desetletje propadla in je Karađorđa dal ubiti njegov konkurent in vodja druge vstaje Miloš Obrenović, so njegovi nasledniki ostali prisotni v srbskem političnem življenju. Večino 19. stoletja so Srbiji kot knezi in nato kralji sicer vladali Obrenovići, vendar z vladarskim *intermezzom* Karađorđevega sina, kneza Aleksandra, v sredini stoletja. Leta 1903 sta bila zadnji Obrenović, kralj Aleksander, in njegova soproga, ki potomcev nista imela, ubita v vojaškem prevratu, kar je pot na prestol odprlo Karađorđevemu vnuku Petru, ki je bil izšolan na elitnih zahodnoevropskih šolah, sodeloval je v več vojaških spopadih in gojil liberalna prepričanja. Njegova vladavina pred prvo svetovno vojno je odražala liberalna načela, saj je bil to čas razvoja srbskega parlamentarizma, vendar je kralj kazal tudi svojo vojaško preteklost, saj je Srbijo uspešno vodil skozi dve balkanski vojni. Najtežji preizkus je sledil med prvo svetovno vojno, ko je Avstro-Ogrska obtožila Srbijo prikritega sodelovanja pri sarajevskem atentatu, ji napovedala vojno in jo napadla. Kljub uvodnim srbskim zmagam je Avstro-Ogrska prisilila srbsko vojsko v beg, prečkanje albanskih gora in umik na grški otok Krf. Leta 1918 je vojska po okrevanju vstopila v solunsko fronto in do novembra osvobodila Beograd. Le malo pozneje je bil v mestu svečano razglašen nastanek južnoslovan-

1 Za pregled zgodovine dinastije gl. tudi Mikša, Peter. »Karađorđevići – nekoč tudi slovenski kralji.« V: *Dekle iz ozadja zgodovine: Ljudmila Belcijan in njena pot v Afriko z družino kneza Pavla Karađorđevića*, ur. Alenka Pipan in Marko Frelih, 54–75. Kranj: Gorenjski muzej, 2020.

ske kraljevine.² Kralj Peter, formalno prvi jugoslovanski kralj, je umrl leta 1921, čeprav je vladarske obveznosti zaradi starosti že leta 1914 predal sinu Aleksandru.³ Ta se je po prevzemu prestola poročil z romunsko princeso Marijo in z njo imel tri sinove: prestolonaslednika Petra, Tomislava in Andreja. Z imeni otrok se je Aleksander poklonil vsem trem nacionalnim skupnostim, ki so sestavljala ime države, kljub temu pa je v politično-ideološkem smislu promoviral jugoslovanski unitarizem, torej jugoslovansko nadnacionalno identiteto, s katero naj bi državljani posameznih »plemen« pozabili na razlike, ki jih razdvajajo (čeprav so mnogi v unitarizmu videli zgolj krinko za srbsko hegemonijo), sčasoma pa se je integralni pogled na jugoslovanstvo razgradil v bolj federativni pristop. Državo so pestile številne politične, gospodarske in kulturne težave. Osrednji spor je potekal na relaciji med Beogradom in Zagrebom, ki se nikakor nista mogla zediniti glede prihodnosti države in centralistične oz. avtonomistične državne ureditve, medtem ko so se Bošnjaki, Črnogorci in Makedonci čutili zaposlavljeni in politično zatrti. Situacija je eskalirala leta 1928, ko je srbski poslanec v skupščini ustrelil več hrvaških poslancev, med njimi hrvaškega vodjo Stjepana Radića. Kralj Aleksander je na začetku naslednjega leta uvedel šestojanuarsko diktaturo, s katero je skupščino in politične stranke razpustil, ukinil ustavo ter oblast prevzel v svoje roke. Nakopičene težave so dosegle vrhunec jeseni 1934, ko je Aleksandra v Marseillu, kamor je prišel na državniški obisk, ustrelil Vlado Černozemski, makedonski član organizacije VMRO, v akciji, ki so jo makedonski protijugoslovanski aktivisti organizirali skupaj s hrvaškimi ustaši ter s tiho podporo Madžarske in Italije.

-
- 2 Za koncizne splošne preglede zgodovine Kraljevine SHS/Jugoslavije v slovenskem zgodovinopisju gl. Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965; Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadžorđevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995, 11–109; Nećak, Dušan in Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008, 113–240.
 - 3 Aleksander je bil sicer Petrov drugorojeni sin, vendar se je najstarejši sin Đorđe moral leta 1909 odpovedati prestolu zaradi problematičnega značaja in nehotenega uboja služabnika. Brat Aleksander ga je dal v času svoje vladavine prisilno zadrževati v sanatorijih kot duševnega bolnika. Za Đorđevo interpretacijo vsega, kar se mu je zgodilo, gl. njegove spomine, dostopne tudi v slovenščini: Karadžorđević, Djordje. *Resnica o mojem življenju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970. Prim. tudi Nećak, Dušan. »Prestolonaslednik Djordje Karadžorđević – posebneži ali bolnik.« V: *Stiplovškov zbornik*, ur. Dušan Nećak, 119–127. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

Ker je bil prestolonaslednik Peter, zdaj kralj Peter II., tedaj star šele 11 let, je oblast prevzelo tričlansko namestništvo, v katerem je osrednjo vlogo imel Aleksandrov bratranec, knez namestnik Pavle. Ta ni bil nikoli predviden za oblastno funkcijo in čeprav je bil anglofil, ga je politična situacija v Evropi potiskala v smer popuščanja in pogajanja z nacistično Nemčijo. Ko je 25. marca 1941 podpisal pristop Jugoslavije k trojnemu paktu, so čez dva dni v Beogradu izbruhnile demonstracije, vojaški puč pa ga je odnesel z regentskega mesta. Za kralja je bil razglašen še vedno nepolnoletni Peter II. Jugoslovanska reakcija je razbesnela Hitlerja, ki je brez vojne napovedi ukazal 6. aprila napasti Jugoslavijo. Kraljeva družina je pobegnila iz države in se raztepla po svetu. Čeprav so Peter II. in preostali družinski člani računali na povratek in ponovno vzpostavitev kraljevine po vojni, pa ji dogajanje med vojno ni šlo v prid, posebej ko je bila kraljeva (četniška) vojska v domovini med zahodnimi zavezniki razglašena za kolaborantsko in so začeli podporo nuditi komunističnemu partizanskemu gibanju. Tudi diplomatski poskusi delitve oblasti niso bili uspešni in 29. novembra 1945 je nova oblast dokončno razglasila, da Jugoslavija ni več kraljevina in da je Karađorđevićem vstop v državo prepovedan, njihovo premoženje pa je bilo zaplenjeno.

Medtem ko so Karađorđevići s prekinitvami vladali srbskim pokrajinam že od začetka 19. stoletja, pa se je njihova oblast z letom 1918 prvič razširila še na prostore današnjih Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Vojvodine in Črne gore. Na vseh teh področjih so morali vzpostaviti vladarsko zakonitost in doseči, da jih prebivalstvo sprejme kot »svoje«. Še najbolj je bil zapleten položaj v Črni gori, ki je imela svojo kraljevo družino, Petroviće-Njegoše. Ti so bili Karađorđevićem naklonjeni in z njimi družinsko povezani, saj je bila žena Petra I. in mati Aleksandra I. črnogorska prin-

cesa Zorka, Aleksander pa se je tudi rodil na Cetinju.⁴ Kljub temu pa je še ena kraljeva družina leta 1918 predstavljala neljubo konkurenco, zato so jo Karađorđevići odrinili stran, Črna gora pa je izgubila lastno državnost. Še dobro desetletje so v črnogorskih gorah potekali spopadi med lojalisti »zelenaši« in podporniki srbske dinastije »bjelaši«. Na drugi strani je bilo precej manj težav s teritoriji nekdanje Avstro-Ogrske. Čeprav so ti imeli dolgo tradicijo habsburške vladavine, je bila Avstro-Ogrska v zadnjih vojnih mesecih leta 1918 že popolnoma negativno vrednotena, tako da je ob političnem prelomu prišlo do skoraj spontanega čiščenja habsburške preteklosti. Imena ulic in trgov, povezana z nekdanjo dvojno monarhijo, so bila preimenovana, spomeniki so bili odstranjeni z javnih mest, vseprisotne slike Franca Jožefa I. pa so bile zavržene. Prazen prostor, ki je s tem nastal, so lahko zapolnili Karađorđevići, čeprav so bili za južnoslovanske državljane Avstro-Ogrske še nedavno vodje sovražne države.

Legitimacija in utrjevanje oblasti praviloma poteka po več propagandističnih kanalih, ki so jih s koristjo izkoriščali tudi Karađorđevići. Eden izmed glavnih načinov je bil rekrutiranje šolskega sistema, kjer je bila organizirana sistematična podpora jugoslovanski monarhiji in njenim kraljem, zgodbe o vladarjevi dobroti, modrosti in junaštvu pa so se prepletale z zgodbami o slavnih prednikih in zgodovinskih epizodah jugoslovanskih »plemen«. Poleg tega so nalogo promocije in heroizacije kraljeve družine

4 Aleksandrova rojstna hiša je bila leta 1931 obeležena s spominsko ploščo, ki so jo odstranili leta 1941. Na Cetinju je bil leta 1940 postavljen tudi njegov konjeniški spomenik – edini tovrstni spomenik v Jugoslaviji, ki ga je izdelal mednarodno priznani jugoslovanski kipar Ivan Meštrović. Spomenik so uničili italijanski vojaki ponoči med 20. in 21. julijem 1941. Granitni podstavek je ostal na svojem mestu do konca vojne, nato je bil odstranjen, kamni pa so ležali na dvorišču sosednje Biljarde, dvora Petra II. Petrovića-Njegoša. Gl. Đurić, Novica. »Gde je spomenik kralju Aleksandru na Cetinju.« Dosegljivo na: <https://www.politika.rs/sccl/clanak/202946/Gde-je-spomenik-kralju-Aleksandru-na-Cetinju> (dostop: avgust 2024).

opravljali tudi slavlilni članki v časopisju, knjige,⁵ portreti, javne manifestacije in ceremonije, poimenovanja ulic ter ustanov in seveda spomeniki, ki so markirali javno pokrajino s simboli državne oblasti. Domet vseh teh taktik je bil precejšen – tudi med Slovenci, ki so izkazali dokajšnjo stopnjo zvestobe Karađorđevićem –, toda omejen, saj si kraljevina ni uspela zagotoviti lojalnosti številnih državljanov.

Prve spomeniške akcije za obeleževanje pripadnikov Karađorđevićev so se začele na začetku 20. let 20. stoletja. V letih po smrti kralja Petra I. so začeli po državi vznikat projekti in natečaji za postavljanje njegovih pomnikov. Kljub temu pa ni bilo mogoče spregledati, da je Petrova kratkotrajna vladavina v vlogi jugoslovanskega kralja, ki jo je *de facto* tako ali tako že prevzel regent Aleksander, pustila razmeroma skromen pečat v jugoslovanski spomeniški dediščini. Čeprav so Petru postavili tudi nekaj večjih spomenikov, vključno s konjeniškimi, pa kvantitativni obseg njegovih pomnikov ni dosegel velikih dimenzij. Razumljivo je, da so pokojnega kralja še najbolj slavili v Srbiji, kjer je predstavljal simbol osvobodilnih vojn med letoma 1912 in 1918, zato je dobil tudi epiteton Osvoboditelj. Njegovo slavljenje je bilo celo uzakonjeno: 30. junija 1925 so poslanci Narodne skupščine slavnostno izglasovali sprejetje Zakona o narodnem priznanju kralju Petru Velikemu Osvoboditelju, čeprav je bil zakonski predlog obravnavan

5 Zajetna količina knjig iz žanra propagandne karađorđevićvske literature, ki predstavljajo zgodovino celotne dinastije ali pa se osredotočajo zgolj na kralja Aleksandra I., še čaka na strokovno obravnavo. Žanr je precej raznolik, saj so pisci (ki so pogosto bili vojaki) k slavljenju monarhov pristopali na različne načine. Nekatere od teh knjig ponujajo dokaj objektivni, čeprav seveda slavljen pregled dinastije, kamor je mogoče uvrstiti tudi najpomembnejšo tovrstno knjigo v slovenski izdaji, ki jo je napisal Janko Orožen; gl. Orožen, J. *Karađorđevići: k dvajsetletnici Jugoslavije (1918–1938)*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1938. Nekatera druga dela se cedijo od poetskih in epskih opisov, nabuhlih z dramatičnimi čustvi, ki panegirično slavijo Karađorđeviće kot božanstva na zemlji; za primer gl. Vukojević, Stjepan. *Za Kralja i Jugoslaviju*. Beograd: samozaložba, 1935. Najbolj klasičen pristop je lepljenka avtorjevih slavlilnih misli in dolgih citatov iz uradnih razglasov, govorov, pesmi in drugih besedil; za primer gl. Dimitrijević, Aleksandar R. *Naš veliki kralj*. Beograd: samozaložba, 1936.

že oktobra 1923.⁶ Kratek, zgolj tričlenski, zakon je določal, da se kralju Petru zaradi njegovih zaslug postavi dostojen spomenik v Beogradu, za izvršitev načrta pa naj bi poskrbel poseben odbor.⁷ Kljub zakonski določbi pa zaobljuba ni bila nikoli izpolnjena; ne Peter I. in ne Aleksander I. v Beogradu nista dobila monumentalnega spomenika, zgolj nekaj doprskih kipov in plošč na pročeljih, dvoriščih in v avlah javnih ustanov.

Še največ so Petra I., razen v Srbiji, s spomeniki slavili na področju Bosne in Hercegovine. Razlog za to je bila monarhova povezanost s temi kraji, saj je v Bosni pod imenom Petar Mrkonjić deloval in se boril za časa hercegovskega upora proti Turkom med letoma 1875 in 1878. Sedež njegovega tabora, gozd Ćorkovača v severozahodni Bosni na meji z današnjo Hrvaško, je postal eden osrednjih krajev spomina na kralja; od Petrovega spomenika, ki so ga tam postavili leta 1925, je danes ostal samo zarašččen podstavek. Poleg zgodovinskih vezi bosanskega prostora s Petrom je k večjemu številu spomenikov svoje prispeval tudi angažma tako bosanskosrbskih skupnosti kot tudi posameznih podjetnih kiparjev, ki so svoje izdelke, običajno obrtniške kakovosti, v nakup ponujali številnim občinam. Največji mojster takšne samopromocije je bil Ivan Eckert iz Travnika, ki je Petrove kipe uspel postaviti v menda enajstih bosanskih mestih,⁸ občasno ob spremljavi raznih afer.⁹ Kljub temu pa se je zalomilo ravno tam, kjer bi morale stvari steči najbolj gladko: v Sarajevu, kjer je mestna elita, sumni-

6 Do zamika pri sprejetju zakona je verjetno prišlo zaradi politično zapletenega položaja v državi, ki je manj pomembne zakone potisnil v ozadje. Omeniti velja še, da je v skupščinski komisiji, ki je bila zadolžena za obravnavanje zakonskega osnutka, kot sekretar sodeloval tudi slovenski liberalni politik in poslanec Ljudevit Pivko; nekoliko nepričakovano je mesto predsednika komisije zasedal Pavle Radić, nečak hrvaškega političnega vodje Stjepana Radića in pomembni član njegove Hrvaške kmečke stranke, ki do Karađorđevićev ni gojila najbolj naklonjenih odnosov. Gl. Bogdanović, Branko. *Veliki rat: zapisano u kamenu*. Beograd: Medijski centar 'Odbrana', 2018, 147.

7 »Slava velikemu kralju Osvoboditelju!« *Jutro*, 1. julij 1925, 1; »Zakon o narodnem priznanju kralju Petru Velikemu Osvoboditelju.« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 7. september 1925, 581.

8 Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoga štampa, 2014, 265–266.

9 Za zaplete z Eckertovim spomenikom kralju Petru I. za Travnik gl. Dautović, Dženan. »Vajar Ivan Eckert (1891/99–1953) i kontroverze oko gradnje spomenika kralju Petru I. Karađorđeviću u Travniku.« *Novi Divan*, 3 (2024), 19–38.

čava do majave jugoslovanske državne ureditve, zavirala postavitve Petrovega konjeniškega spomenika. Tega so sčasoma sicer postavili na današnjem trgu Alije Izetbegovića, zaradi izbruha vojne pa nikoli uradno odkrili (dokler ni bil maja 1941 odstranjen).¹⁰

Bolj kot Peter I. je bil v osrčju jugoslovanske spomeniške produkcije njegov sin Aleksander I., ki je poosebljal uradno politiko integralnega jugoslovanstva, kar je odražal tudi njegov epiteton Zedinitelj. Čeprav so mu posamezne kipe in plošče postavljali že pred smrtjo (tudi v Sloveniji – kamnito doprsje so mu zagreti rojalisti že leta 1924 odkrili v Domžalah), pa je prava eksplozija spomenikov sledila po 9. oktobru 1934, ko je bil kralj ustreljen v Marseillu. Čeprav je zaradi nasilne smrti in šoka nad njo med pogrebom¹¹ in v obdobju žalovanja, ki je formalno trajalo vse do aprila 1935, prišlo do pojava številnih spomeniških pobud, predlogov in natečajev, so težave pri organizaciji in zbiranju prispevkov zredčile število spomenikov, ki so bili dejansko postavljeni. Kljub temu pa je bilo to število še vedno nezanemarljivo. Ni sicer še seznama vseh konjeniških spomenikov, celopostavnih kipov, doprsnih kipov, spominskih plošč, reliefov, obeliskov, stebrov, piramid, spominskih kapel, spominskih vodnjakov in drugih tipov spomenikov, postavljenih v Aleksandrov spomin med letoma 1934 in 1941,¹² vendar lahko nedvomno govorimo o stotinah večjih in manjših obeležij po

10 Dujmović, Sonja. »Urbana kultura i kolektivno pamćenje – spomenik kralju Petru Oslobodiocu u Sarajevu.« *Tokovi istorije*, 1 (2020), 107–133.

11 O simbolnih komponentah pogreba in poskusu oblikovanja pogreba v manifestacijo zvestobe jugoslovanske kraljevini gl. Borić, Tijana in Igor Borozan. »Political Economy of Death and the Concept of the King's Two Bodies: The Funeral of King Aleksandar Karađorđević in 1934.« *Istorijski časopis*, 69 (2020), 517–538.

12 Verjetno najbolj nenavaden »spomenik« kralju Aleksandru I. v Sloveniji je bil njegov doprsni kip, ki ga je februarja 1935 izdelal brivec in umetnik-samouk Lajze Perko iz Starega trga pri Rakeku – iz snega. Minljivo umetnino je tisk pohvalil kot dokaz umetniškega talenta mladega ustvarjalca in jo je ohranil tudi na fotografskem posnetku, gl. »Kip kralja Uedinitelja iz snega.« *Jutro*, 22. februar 1935, 4; »Kip blagopokojnega viteškega kralja Aleksandra I. Zedinitelja.« *Slovenec*, 8. marec 1935, 3. V jugoslovanskem merilu je med najbolj inovativne sodila postavitve 7,5-metrškega Aleksandrovega spominskega svetilnika v Splitu 8. decembra 1935, kjer je po atentatu pristal rušilec Dubrovnik z Aleksandrovimi posmrtnimi ostanki. Odkritja naj bi se udeležilo 300.000 ljudi. Gl. »Spominski svetilnik kralja-Uedinitelja.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 9. december 1935, 1.

celotni kraljevini.¹³ Število še dodatno naraste, če upoštevamo tudi spominske objekte utilitarne narave, predvsem šolske in zdravstvene ustanove, poimenovane po kralju, in še posebej, če vključimo tudi najcenejši tip spominskih obeležij: sajenje spominskih dreves. Na Slovenskem je bilo namreč sredi tridesetih let zelo priljubljeno obeleževanje Aleksandrovega spomina s sajenjem spominskih lip, ki so jih posadili v številnih slovenskih mestih in vaseh, pod njimi pa zakopali spominske listine, ki so pojasnjevale okoliščine zasaditve.¹⁴ V preostalih delih države, predvsem v njenih južnih pokrajinah, so bili pri »ekološki« memorializaciji pokojnega kralja bolj pragmatični in so med drugim sadili oljčne nasade in sadovnjake,¹⁵ včasih tudi cele gozdove.¹⁶ Aleksandrov spominski hrast so 26. marca 1935 posadili tudi v Parizu.¹⁷ O teh oblikah pomnikov je raziskav in podatkov še manj, zato tukaj ne bodo obravnavane, čeprav nekatera drevesa še vedno rastejo tudi na Slovenskem.

Iniciative za postavljanje Aleksandrovih spomenikov so proniknile iz lokalnih okolij, predvsem iz patriotskih, vojaških, športnih, kulturnih in drugih združenj. Pobudniki so morali voditi akcijo zbiranja denarnih prispevkov od javnosti in premožnejših donatorjev. Naslednji korak je bil razpis natečaja za izdelavo spomenika, kjer so izmed prispelih osnutkov izbrali najprimernejšega. Na natečaje za spomenike v večjih mestih so se prijavljali tudi najpomembnejši jugoslovanski kiparji, kot so bili Ivan Meštrović, Frano Kršinić in Antun Augustinčić, med Slovenci pa je prednjačil Lojze

13 Do zdaj najambicioznejši poskus popisa dinastičnih spomenikov po nekdanji Jugoslaviji je sestavil srbski umetnostni zgodovinar Uglješa Rajčević v dveh zvezkih dela *Zatirano i zatrto*, ki, čeprav vsebujeta tudi napake in pomanjkljivosti, do danes ostajata nepresežena kataloga – po Rajčeviću – »srbskih« spomenikov, ki so bili porušeni pred letom 1950.

14 Za več o tem pojavu gl. Smiljanić, Ivan. »Spominske lipe za kralja Aleksandra.« *SLO: kraji, časi, ljudje: Slovenski zgodovinski magazin*, 23 (2019), 48–53.

15 Rajčević, Uglješa. *Zatirano i zatrto: o uništenim srpskim spomenicima: druga knjiga*. Novi Sad: Prometej, 2007, 99–101, 105–106.

16 »Gozd v spomin kralja Aleksandra.« *Slovenec*, 9. november 1934, 4.

17 »Hrast kralja Aleksandra.« *Slovenski narod*, 27. marec 1935, 2; »Hrast kralja Aleksandra v Parizu.« *Tedenske slike*, 4. april 1935, 2.

Dolinar.¹⁸ Da bi bili spomeniki likovno dovolj kakovostni in s tem dostojen spomina na monarha, so bili organizatorji dolžni poslati načrte v vpogled pristojnemu umetniškemu oddelku na ministrstvu za izobraževanje, svojo sodbo pa je morala podati tudi pisarna kraljevega dvora. Ocene osnutkov so bile marsikdaj kritične, celo uničevalne, tudi če ni šlo za delo diletantov, tako da so morali umetniki svoja dela popravljati in spreminjati. Dogajalo se je celo, da so nekatere manjše spomenike, ki so jih lokalne skupnosti samovoljno postavile brez pečata odobritve dvora in ministrstva, odstranili z javnega mesta.¹⁹ Posebno pozornost so iniciatorji namenjali lokaciji spomenikov. Tudi te so morale biti dovolj prestižne, zato so spomeniki najpogosteje stali v središčih naselij, na glavnih trgih, v parkih in na podobnih reprezentativnih lokacijah (včasih kar na krajih, kjer je prej stal kakšen kip Franca Jožefa). Pogosto je bila lokacija izbrana tudi zaradi svojega širšega simbolnega pomena. Priljubljeno je bilo denimo odkrivanje spomenikov tik ob državni meji, kjer so imeli funkcijo markiranja jugoslovanskega ozemlja. Na Slovenskem so takšni spomeniki stali na meji z Italijo (npr. Rakek) in Avstrijo oz. Nemčijo (npr. Jesenice), še posebej pa je bil na ta način obeležen Sušak, predel takrat italijanske Reke, ki je ostal pod Jugoslavijo in sta ga kot jugoslovansko ozemlje označevala velika spomenika Petru I. in Aleksandru I.

Preostali pripadniki kraljeve družine so bili deležni zgolj skromnega števila javnih obeležij. Kralj Peter II. je bil premlad, da bi se lahko njegov kult začel razvijati, njegova mlajša brata Tomislav in Andrej pa premalo izpostavljena. Kljub temu je bil Andrej kot »slovenski princ«, rojen na Bledu, slovenski ljubljenelec in so po njem poimenovali nekaj ustanov in lokacij, med njimi galerije v Pokljuški luknji.

18 Dolinar ni izdelal zgolj znanih konjeniških spomenikov Petru I. in Aleksandru I. v Ljubljani, temveč tudi nekaj Aleksandrovih spomenikov drugod po Jugoslaviji, med njimi spomenik za bosansko mesto Visoko (1937) in doprsje za otroški dom v Skopju (1935). Kiparjevo doprsje Aleksandra I. v admiralski uniformi je odkupila Jadranska plovdba za svoje prostore v Sušaku, gl. »V delih svojih On bo živel večno!« *Tedenske slike*, 24. januar 1935, 1. Dolinar je Aleksandra upodobil še večkrat, npr. na profilnem medaljonu, kjer pokojni kralj nosi lovorov venec kot simbol nesmrtnosti; gl. Đorđević, Vojin M. *Čuvajte Jugoslavijo: spomen-album slika iz života blaženopočivšeg viteškog kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja*. Beograd: Grafopublik, s.d. [ponatis izdaje iz 1935], brez pag.

19 Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 289–291.

Z letom 1941 in razkosanjem kraljevine med okupatorje in kolaborant-ske režime je sledilo množično odstranjevanje in uničevanje spomenikov Karađorđevićem. Ne glede na to pa so nekateri med njimi vojno in tudi povojni čas preživeli deloma ali v celoti ohranjeni. Prispevek želi ponuditi pregled do zdaj identificiranih ostankov spominskih obeležij pripadnikom dinastije Karađorđević na Slovenskem, ob tem pa v osnovnih potezih osvetliti še nekatere značilnosti starojugoslovanske politike spomina in njenih državotvornih narativov.

USODE SPOMENIKOV KARAĐORĐEVIĆEM MED DRUGO SVETOVNO VOJNO IN PO NJEJ

Večino dinastičnih spomenikov je med drugo svetovno vojno doletel *damnatio memoriae*. Številni so bili uničeni, največji del že v prvih mesecih okupacije. Množično so denimo padali spomeniki na področjih, ki so jih okupirali Madžari in Bolgari, tako da za temi pomniki ni ostalo skoraj nič.²⁰ Izjema je bil veliki konjeniški kip kralja Aleksandra, postavljen v Somborju leta 1940, ki je čas madžarske okupacije preživel spravljen na hodniku mestne hiše, po vojni pa ga je občina, ki ni cenila umetniške kakovosti plastike kiparja Antuna Augustinčiča, dala pretopiti, dobiček pa namenila vzdrževanju lokalnega nogometnega kluba.²¹ Tudi na ozemlju novoustano-vljene Neodvisne države Hrvaške so bili dinastični spomeniki nemudoma tarča ustaške oblasti, katere predstavniki so ne nazadnje tudi sodelovali pri izvedbi marsejskega atentata in poskušali že leta 1932 razstreliti spomenik

20 Med večjimi izgubami sta konjeniška spomenika Petra I. in Aleksandra I., delo Antuna Augustinčiča, odkrita leta 1937 v Skopju, ki ju je odstranila in verjetno uničila bolgarska okupacijska oblast. Karađorđevići so v bolgarskem zgodovinskem spominu slabo zapisani zaradi trganja Makedonije od »prave« domovine, Bolgarije in nasilja nad Bolgari med balkanskima vojnoma. Bolgarski književnik Ivan Vazov je leta 1913 napisal znano pesem *Kaj si ti?* (*Па ща си ти?*), v kateri regent Aleksander ob zasedbi Skopja med prvo balkansko vojno vpraša mimoidočo deklico po njeni identiteti. Ko mu dekle odgovori, da je Bolgarka, ji Aleksander prisoli klofuto. Pesem menda temelji na resničnem dogodku, ki se je zgodil sedemletni Vaski Zojčevi.

21 Rajčević, Uglješa. *Zatirano i zatrto: oskrnavljeni i uništeni srpski spomenici na tlu prethodne Jugoslavije: prva knjiga*. Novi Sad: Prometej, 2001, 141.

Petra I. v hrvaškem kraju Otočac.²² Spomeniki so bili temeljito prečiščeni, čeprav je nova oblast pri miru pustila številne pomnike prvemu hrvaškemu kralju Tomislavu, katerega domnevno tisočletnico vladavine so množično praznovali leta 1925.²³ Še najboljše je dokumentirano rušenje Aleksandrovega celopostavnega bronastega kipa na marmornatem podstavku v središču Varaždina, dela Antuna Augustinčića iz leta 1935.²⁴ Ohranjene fotografije prikazujejo množico, zbrano okoli kipa, ki mu je okoli vratu zavezala verigo in ga potegnila s podstavka, da je zgrmel po tleh. Zadnja iz serije fotografij prikazuje na hrbtu ležeč obtolčen kip. Zrušitev se je zgodila že 11. aprila 1941, zgolj en dan po razglasitvi nove države.²⁵ Obredno izživiljanje ustašev in Nemcev nad porušenimi podobami nekdanjih jugoslovanskih kraljev se je pojavljalo v več mestih, tudi pri spomeniku Aleksandru I. v Vukovarju, odkritem leta 1936 in porušenem aprila 1941: »Ustaši in volksdeutscherji [...] so zrušili figuro na zemljo. Nekaj dni je vsak večer tja prihajal neki Švab in s prižgano svečo izvajal zafrkljivo zadušnico na splošno veselje zbranih. Kmalu je spomenik izginil, verjetno je bil odveden v kakšno livnico in preto-pljen.«²⁶ Do dodatnega poniževanja je prišlo v Bijeljini, kjer je od 1937 stal

22 A. A. »Pronađena paklena mašina u Otočcu.« *Pravda*, 7. julij 1932, 4.

23 Množične Tomislavove proslave po Hrvaškem in odkrivanje njegovih spomenikov ter plošč okoli leta 1925 so imeli na prvi pogled videz kljubovanja beograjskemu režimu in Karađorđevićem, vendar je v resnici šlo za potrjevanje zakonitosti kraljeve dinastije. Zahvaljujoč nedavnemu vstopu Hrvaške kmečke stranke v jugoslovansko vladno so proslave izzvenele v duhu slavljenja Tomislava kot enega od prednikov jugoslovanske ideje, ki jo nadaljuje Aleksander I., ter ob izpostavljanju hrvaške zvestobe Kraljevini SHS. Za več o tem gl. Jareb, Mario. *Kralj Tomislav kroz tisuć godina: kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*. Zagreb: Despot infinitus, 2017.

24 Augustinčić je položaj Aleksandrovega kipa za varaždinski spomenik – v podobi korakajočega poveljnika, ogrnjenege v vojaški plašč – ponovno uporabil več kot desetletje kasneje v popolnoma drugačnem političnem in ideološkem kontekstu, namreč pri znameniti skulpturi Josipa Broza – Tita, ki je bila leta 1948 postavljena v Kumrovcu, nato pa so ji sledili številni odlitki. Kontinuiteta med spomeniškim rešitvami monarhične in socialistične Jugoslavije, ki so jih ustvarjali eni in isti kiparji, je med (umetnostnimi) zgodovinarji dobro dokumentiran pojav. Prim. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, 268–269; Manojlović Pintar, Olga. »Tito je stena': (dis)kontinuitet vladarskih predstavljanja u Jugoslaviji i Srbiji XX veka.« *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2–3 (2004), 85–100.

25 Huzjan, Vladimir. »O primjerima projugoslavenski orijentirane varaždinske gradske uprave prema kralju Aleksandru I. Karađorđeviću.« *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 21 (2010), 219–236; Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 160–162.

26 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 168.

konjeniški spomenik Petru I. Nemci so 15. aprila 1941 pred spomenikom dali sklicati najpomembnejše Srbe iz mesta in okolice, ki so bili prisiljeni z vrvmi lastnoročno podreti spomenik.²⁷

Tudi v slovenskem prostoru se je dogajalo podobno. Čeprav še vedno niso znana podrobnejša pričevanja o rušenju večine slovenskih spomenikov Karađorđevićem, je razvidno, da je bila večina spomenikov uničena že v prvih tednih in mesecih okupacije. To velja tako za kranjski spomenik kralju Petru I. kot tudi za ljubljanska konjeniška spomenika Petru I. in Aleksandru I., o katerih bo govora kasneje. Za celopostavni Aleksandrov spomenik v Trbovljah je znano, da ga je že v prvih dneh nemške okupacije s podstavka vrgel neki domačin,²⁸ medtem ko so podobno skulpturo iz Rakeka pretopili v neki livarni, kamnit podstavek pa uporabili kot gradbeni material.²⁹

Situacija je bila nekoliko drugačna na ozemlju t. i. Nedićeve Srbije – nemške marionetne države, ki pa je ohranila dokaj pozitiven odnos do izročila Karađorđevićev, zato so med vojno njihovi spomeniki v dobršni meri ostali nedotaknjeni. Toda tudi v tem primeru je šlo le za odlaganje neizogibnega. Kmalu po osvoboditvi srbskih pokrajin, od leta 1944 dalje, je nova socialistična oblast dala odstraniti preostale dinastične spomenike in spominske plošče. Marsikje ni bilo treba izdati nikakršne uradne direktive, temveč so delo, običajno ponoči in skrivoma, opravili lokalni partizani in aktivisti. Ohranjeno je npr. pričevanje o uničenju Aleksandrovega spomenika v srbski vasi Jovac: konec leta 1944 ali 1945 so rušitelji odvlekli bronast kip do potoka, ga razbili z macolami in koščke odvrgli v potok.³⁰ Drugo pričevanje o rušenju Aleksandrovega spomenika v vasi Konjuša omenja, da so ga zrušili »trije vaški skojevci«.³¹ Takšno ravnanje se ni dogajalo samo v oddaljenih vaseh, temveč tudi v urbanem okolju. V Beogradu je

27 Lazić, Tanja. »Spomenik kralju Petru I Karađorđeviću u Bijeljini 1937–1993.« *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, 26 (2006), 28.

28 Forte, Aleksandra. *Spomeniki Zasavja: Zagorje, Trbovlje, Hrastnik*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2002, 80.

29 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 185.

30 Prav tam, 107.

31 Prav tam, 123.

bil, denimo, odstranjen doprski kip Petra I., postavljen pred domom slepih in slabovidnih v Zemunu,³² iz osrednjega mestnega parka Kalemegdan pa je menda takoj po osvoboditvi oktobra 1944 izginilo doprsje kneginje Zorke, soproge Petra I.³³ Tudi v Kragujevcu je bil spomladi 1946 odstranjen (in bodisi uničen bodisi zakopan v bližini) Aleksandrov celopostavni, šest metrov visok bronasti spomenik, ki je stal pred enim od prihodnjih simbolov jugoslovanskega socialističnega gospodarstva – tovarno Crvena zastava. Na njegovem mestu je bila leta 1977 postavljena skulptura delavca-ulivalca topov.³⁴ Spomladi 1945 je bil z direktivo odstranjen tudi 4,5-metrski bronasti konjeniški kip kralja Aleksandra, odkrit 1939 v Nišu; kaj točno je pomenilo povelje, da je bil »poslan na tekočo predelavo«, je bilo nejasno, in usoda skulpture ostaja neznanka.³⁵

Za slovenski prostor je trenutno znan samo en dinastični spomenik, ki je bil uničen po drugi svetovni vojni. Šlo je za dopasni Aleksandrov kip, v svojem času vsesplošno hvaljeno delo kiparja in ilustratorja Nikolaja Pirnata iz leta 1934, katerega bronasti odlitek so leta 1939 odkrili v Sevnici. Kip so seveda odstranili že nemški vojaki in na prazen podstavek namestili plastiko nemškega orla (ki ga je po koncu vojne nadomestila lesena rdeča zvezda, dokler ni bil podstavek odstranjen). Kip je bil deponiran v ropotarnici na dvorišču nekdanjega občinskega poslopja in nato na podstrehi iste zgradbe. Tam je ostal vsaj do sredine 50. let, nato pa so ga zaradi pomanjkanja plemenitih kovin odnesli in ga pretopili.³⁶

V povojnem času je izginilo tudi več muzejskih eksponatov, povezanih s kraljema Petrom I. in Aleksandrom I. Najdragocenejša zbirka je bila

32 Prav tam, 54.

33 Prav tam, 58–59.

34 Prav tam, 97–98; InfoKG, »Misterija Kragujevca: Ni posle 74 godine niko ne zna gde je spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću.« Dosegljivo na: <https://www.infokg.rs/info/misterija-kragujevca-ni-posle-74-godine-niko-ne-zna-gde-je-spomenik-kralju-5871c7fde2cbb6ec31bdf99a9.html> (dostop: avgust 2024).

35 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 131.

36 Smiljanić, Ivan, Peter Mikša in Nani Poljanec. *Čuvajte mi Jugoslavijo: figuralni spomeniki Karađorđevićem v Sloveniji*. Rogaška Slatina: Ljudski muzej, 2023, 72–73.

spravljena v vojaškem muzeju v Beogradu, ki je od leta 1937 deloval v stavbi v parku Kalemegdan. V muzeju so odprli spominsko sobo, v kateri so bili razstavljeni Aleksandrovi osebni predmeti, kot so uniforme, sablje in odlikovanja in tudi delovne mize, sprehajalna palica, črnilnik, pribor za kajenje, planinsko cvetje, ki ga je nabral, in celo deli manjšega letala, s katerim je letel. Največjo vrednost so imeli artefakti iz atentata: okrvavljena admiralska uniforma, avtomobil znamke Delage, v katerem je bil monarh ubit, ter revolver, s katerim je streljal atentator.³⁷ Osrednji eksponat je bila Aleksandrova posmrtna maska, ki jo je takoj po smrti, skupaj z masko sočasno ubitega francoskega zunanjega ministra Louisa Barthouja in odlitkom Aleksandrove desne roke, izdelal kipar François Carli. Po drugi svetovni vojni je bila soba, ki je v drugi polovici 30. let pritegovala množice obiskovalcev, zaprta in preurejena, približno 150 eksponatov pa je izginilo, vključno z izvirno mavčno posmrtno masko, odlitkom roke,³⁸ revolverjem in avtomobilom.³⁹ Tudi bronasta posmrtna maska kralja Petra I., ki jo je izdelal srbski kipar Đorđe Jovanović, je bila v Vojaškem muzeju, vendar je bila avgusta 1953 umaknjena in je izginila neznano kam.⁴⁰

Raziskave, ki se posvečajo jugoslovanskim dinastičnim spomenikom, na podlagi navedenih primerov pogosto navajajo, da se ni iz tega spomeniškega korpusa ohranilo nič, češ da so okupatorski in kolaborantski režimi iz časa druge svetovne vojne in jugoslovanska socialistična oblast po letu 1945

37 Kostić, Grgur. »Vojni muzej.« *Veliki vojni almanah*, 1937, 77; Radović, Anđelija. *Atentat na kralja Aleksandra I Karađorđevića: Marsej*, 9. oktober 1934. Topola: Zadružbina kralja Petra I, Gornji Milanovac: Grafoprint, 2009, 37–39.

38 »Kapela Viteškog Kralja Aleksandra u Vojnom muzeju«, *Pravda*, 29. april 1936, 3; Jovanović Češka, Tijana. *Skulptura: katalog zbirke Istorijiskog muzeja Srbije*. Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2009, 35–38, 259.

39 Zlasti vprašanja o usodi izginulega avtomobila so od konca 80. let zbujala pozornost javnosti. Ščasoma se je razjasnilo, da je bil po drugi svetovni vojni predelan v majhen kamion za dovažanje hrane v vojaško menzo sredi Beograda. Na začetku 50. let je avtomobil pristal v srbskem kraju Loznica, kjer so ga uporabljali v vojaškem podjetju Drina, nato pa pri nekem društvu, kjer je služil za učenje vožnje. Leta 1962 je končal na odpadcu. Ohranile so se samo luči, ki so bile v hrambi – do nedavnega razformiranja – Muzeja avtomobilov v Beogradu. Za več o tem in ostalih avtomobilih Karađorđevićev gl. Milutinović, Miroslav. *Automobili i dinastija Karađorđevića = Automobiles and the Karageorgevich Dynasty: 1908–1941*. Beograd: Službeni glasnik, 2014.

40 Bogdanović, *Veliki rat*, 149, 151.

tako rekoč sistematično poskrbeli za uničenje celotne spomeniške produkcije, povezane s Karađorđevići. Kot splošna konstatacija stanja so tovrstne ugotovitve sicer pravilne, ni pa točna njihova kategorična prepričanost, da ni za spomeniki ostalo čisto nič. Najprej je treba opozoriti, da na kraljevo družino spominjajo že različne reprezentativne stavbe, ki so jih zgradili za potrebe utrjevanja lastnega vladarskega prestiža. V prvi vrsti mislimo na dvorski kompleks na južnih obronkih Beograda, urejen v 20. in 30. letih 20. stoletja, ki ga sestavljajo Beli dvor, Kraljevi dvor, druge manjše stavbe in 134 hektarov velik park,⁴¹ in na Oplenac, posestvo v bližini šumadijskega kraja Topola, kjer je deloval ustanovitelj dinastije Karađorđe in kjer je dal Peter I. zgraditi pravoslavno cerkev sv. Jurija, opremljeno z razkošnimi mozaiki, v kateri so pokopani skoraj vsi pripadniki Karađorđevićev.⁴² Tudi slovenski prostor – zlasti gorenjski konci na čelu z Bledom, Bohinjem, Kamniško Bistrico, Brdom pri Kranju in Mežaklo – je bil s Karađorđevići osebno povezan kot njihov priljubljen kraj počitnikovanja, kar je veljalo tako za kralja Aleksandra I. z družino⁴³ kot tudi kneza Pavla, vendar je stavbna dediščina,

41 Crvenković, Biljana et al. *Dvorski kompleks na Dedinju*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.

42 Jovanović, Miodrag. *Oplenac: Hram Svetog Đorđa i mauzolej Karađorđevića*. Topola: Zadužbina kralja Petra I, 1990.

43 O njihovem bivanju v Sloveniji prim. Marušič, Drago. »Slovenija, ugodno bivališče kraljeve rodbine.« V: *Dinastija Karađorđevića*, ur. Branko Crnković, 59–74. Zagreb: Uprava djela Dinastije Karađorđevića, 1934; Benedik, Božo in Božo Repe. »Bled kot prizorišče politične in diplomatske dejavnosti v obdobjih Karađorđevićev in Josipa Broza – Tita.« V: *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 265–268. Radovljica: Didakta, 2004.

ki je ostala za njimi, skromnejša, v ohranjenih stavbah pa je spomin nanje le šibko prisoten.⁴⁴

Natančnejši pogled pokaže, da so se razen nekaterih reprezentativnih stavb ohranili tudi marsikateri fragmenti, včasih pa celotni spomeniki in spominske plošče. Dokumentiranje tovrstnih ostalin je zapleteno početje, saj je bilo rušenje in odstranjevanje, še manj pa skrivanje spomenikov ali njihovih delov pač početje, o katerem periodični tisk ni poročal. Najpogostejše pričevanja, ki bi osvetlila, kako se je kakšen pomnik ohranil, niso znana ali ohranjena, vendar je mogoče sklepati, da je v vseh primerih ohranitve obstajal vsaj en posameznik, ki je želel za zanamstvo ohraniti obeležje, pri čemer je izkazal tudi nemajhno stopnjo poguma ter kljubovanja vojnim režimom. Mnoga obeležja so zatem poniknila v pozabo, skrita na podstrehah in v kletih, kjer so jih po naključju odkrivala naslednje generacije.

Poglejmo nekaj primerov. V Narodnem muzeju v Zrenjaninu se je na planem prikazala glava kralja Petra I., del leta 1926 postavljenega konjeniškega spomenika kiparja Rudolfa Valdca, ki so ga leta 1941 promptno zrušili

44 Vila Suvobor ob Blejskem jezeru, kjer je kraljeva družina pogosto preživljala poletne dni, je bila porušena že leta 1939 na pobudo nekdanje kraljice Marije, ker ga je načela vlaga. Čeprav so kmalu začeli gradnjo novega poslopja, je izbruh vojne nadaljnje delo preprečil, tako da je bila stavba dokončana po vojni kot Vila Bled; gl. Mohar, Katarina. *Vila Bled*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, 16–29. Prav tako je zelo malo ostalo za t. i. Andrejevo vasjo oz. Andrejevim selom, kompleksom počitniških hišk na Mežakli v bližini Radovne, dograjenim leta 1940, kjer so svoje mladostne dni preživljali principi Peter, Tomislav in Andrej. Danes na kompleks spominjajo samo še zaraščeni kamniti temelji, ker je bil menda leta 1943 požgan; gl. »Namesto Suvobora Andrejevo selo.« *Jutro*, 23. januar 1940, 4; »Spomladi bodo začeli na Bledu graditi novo zgradbo.« *Slovenski dom*, 28. januar 1940, 3; Benedik, Božo. »Premoženje Karadorđevićev na Bledu.« V: *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 276. Radovljica: Didakta, 2004. Prav tako je s Karadorđevići povezana lovsko koč v Kamniški Bistrici, zgrajena po načrtih Jožeta Plečnika in predvidena za oddih in lovsko izlete kralja Aleksandra, ker pa so jo dogradili šele leta 1933, je kralj ni imel priložnosti veliko uporabljati; gl. Avguštin, Maja in Saša Lavrinc. *Plečnik na Domžalskem in Kamniškem*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2010, 70–72. Knez Pavle je leta 1935 kupil in večkrat bival na posestvu Brdo pri Kranju, vendar razen peščice kiparskih in slikarskih umetnin iz predvojnega časa danes tam ni skoraj ničesar, kar bi spominjalo na to obdobje. Bolj malo je znanega tudi o brunarici ob Bohinjskem jezeru, kjer je Pavle prav tako rad preživel čas in v kateri je bil pozneje hotel Kompas; gl. Benedik, Božo. *Bled nekoč in danes*. Bled: Višja strokovna šola za gostinstvo in turizem, 2003, 53.

in uničili madžarski vojaki.⁴⁵ Podobno se je v 90. letih primerilo Slovacom, eni od nacionalnih manjšin v etnično živopisni Vojvodini. V kleti svojega kulturnega doma v Stari Pazovi so v kupu oglja našli zakopano ploščo z reliefno upodobitvijo kralja Aleksandra I. in njegovega političnega zaveznika, češkoslovaškega predsednika Tomáša G. Masaryka, odkrito leta 1931 v avli doma.⁴⁶ V Nišu so spominsko ploščo v čast Aleksandru, postavljeno leta 1935 v cerkvi sv. Pantelejmona, skrili in ohranili duhovniki cerkve.⁴⁷ V Banatskem Arandelovu je nek krajan med okupacijo skril kose razbitega Aleksandrovega doprsnega kipa, delo Frana Menegella Dinčiča iz leta 1936, in jih je pred smrtjo predal lokalni oblasti.⁴⁸ V Zemunu, predelu Beograda, se je ohranil del plošče, posvečene Petru I. in odkrite leta 1928 v avli otroške bolnice.⁴⁹ Tovrstne najdbe se v različnih lokalnih skupnostih pojavljajo vse do danes.⁵⁰

Ohranili so se tudi nekateri spomeniki Karađorđevićem iz preostalih delov nekdanje Jugoslavije, med katerimi presenečajo predvsem hrvaški primerki. Največja sreča za umetnostno zgodovino je dejstvo, da je vojne in povojne viharje preživel relief kralja Petra I. na konju, ki ga je izdelal Ivan Meštrović za Dubrovnik leta 1924. Relief je bil svečano odkrit na mestnem obzidju nad zahodnimi mestnimi vrati; po splošnem konsenzu je šlo za enega najkakovostnejših in najbolj umeščenih dinastičnih spomenikov v državi. Relief je bil ob nastanku NDH nemudoma odstranjen, ne pa tudi uničen. Vrsto let naj bi ležal s hrbtno stranjo navzgor, ob nekem zidu v

45 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 50–52; Boroš, Nada in Vesna Majstorović. Spomenik kralju Petru Prvom Karađorđeviću u Zrenjaninu. Zrenjanin: Istorijski arhiv, 2005. Glava je danes na ogled na muzejski razstavi.

46 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 74.

47 Prav tam, 91–92.

48 Prav tam, 107–108.

49 Rajčević, *Zatirano i zatrto: druga knjiga*, 31–32.

50 V vojvodinski vasi Vojvoda Stepa so npr. leta 2019 na podstrešju krajevne skupnosti naleteli na Aleksandrovo spominsko ploščo, ki so jo njihovi predniki odkrili 9. oktobra 1936 in skrili med vojno. Vaščani so ploščo obnovili ter jo ponovno vzdicali na pročelje stavbe. Gl. »Zaboravljena spomen ploča u Vojvoda Stepi vraćena na mesto posle 77 godina.« Dosegljivo na: <https://ilovezrenjanin.com/vesti-zrenjanin/zaboravljena-spomen-ploca-u-vojvoda-stepi-vracena-na-mesto-posle-77-godina-video/> (dostop: avgust 2024).

dubrovniški umetnostni galeriji (zdaj muzej sodobne umetnosti MOMAD). Leta 1975 je bil relief zazidan med stenama pritličja, kjer zaradi mlačnosti lokalne politike vse do danes čaka na razkritje.⁵¹ Tudi v Banjaluki je vse do 90. let preživel doprsje Petra I. kiparja Rudolfa Valda, odkrito leta 1927 v gledališkem preddverju. Podobno kot v Stari Pazovi so tudi ta kip skrili v kup oglja, po ponovnem odkritju pa so ga vrnili v avlo in ga svečano odkrili v prisotnosti več pripadnikov družine Karađorđević.⁵² Ohranil se je tudi bronasti profilni relief kralja Aleksandra, ki je bil nameščen na ploščo pri pravoslavnem samostanu Savina pri Herceg Novem, kjer je obeleževal kraljev zadnji obisk in molitev v samostanu 6. oktobra 1934, preden se je v bližnjem pristanišču Zelenika odpravil na zadnjo pot v Marseille. Ploščo, postavljeno s privolitvijo črnogorskega metropolita, so svečano odkrili 10. junija 1935.⁵³ Bronasto plaketo je med vojno spravila družina Vlaović, ki jo je leta 2014 vrnila samostanu,⁵⁴ tam pa so jo ponovno vzdali.

Poleg posameznih spomenikov ali njihovih delov na jugoslovanskem področju je treba opozoriti še na nekaj obeležij, ki so se ohranila izven jugoslovanskih meja. Francija je kot močna politična zaveznica medvojne Jugoslavije ter kot kraj nasilne smrti kralja Aleksandra I. poskrbela za

51 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 150–151; Salvia, Vedran. »Intelektualno sljepilo i politički oportunistam: reljef kralja Karađorđevića i dalje zazidan u vježbaonici Linda.« Dosegljivo na: <https://www.dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/intelektualno-sljepilo-i-politicki-oportunizam-reljef-kralja-karadordevica-i-dalje-zazidan-u-vjezbaonici-linda> (dostop: avgust 2024).

52 Rajčević, *Zatirano i zatrto: prva knjiga*, 217.

53 A. B. »Osvečenje spomen-ploče Kralju Aleksandru u manastiru Savina kod HercegNovog.« *Pravda*, 12. junij 1935, 6.

54 Šakotić, Zdravko. »Herceg-Novi – Spomenik u čast kralju Aleksandru ujedinitelju.« Dosegljivo na: <https://trebinjelive.info/2014/09/11/herceg-novi-spomenik-u-cast-kralju-aleksandru-ujedinitelju/> (dostop: avgust 2024). Samostan Savina je s svojo funkcijo pomembnega kraja spomina v Aleksandrovem kultu lokacija še več pomnikov in »relikvij«, ki ohranjajo spomin na njegov zadnji obisk. V samostanski cerkvi je označen sedež, na katerem je sedel monarh med obredom (dve leseni letvi preprečujeta, da bi se kdorkoli še lahko usedel nanj), nad njim pa je lesena plošča z napisom: NA OVOJ STOLICI / ZADNJI PUT JE SJEDAO / NJ. V. BLAŽENOPOČIVŠI / VITEŠKI KRALJ ALEKSANDAR I. / KARAĐORĐEVIĆ UJEDINITELJ / NEPOSREDNO PRED SVOJ / KOBNI PUT U FRANCUSKU / 6 oktobra 1934. god. Tik ob sedežu so v leseni šatulji s steklenim pokrovom spravljene še štiri sveče, ki so, kot pojasnjuje napis na medeninasti ploščici, prav tiste, ki so jih prižgali člani kraljeve družine: 6. X. 1934 GOD / NJ. V. KRALJ MUČENIK ALEKSANDAR / KARAĐORĐEVIĆ, KRALJICA MARIJA, / NJ. V. PRINC PAVLE I PRINCEZA / OLGA, ZAPALIŠE OVE SVEČE / NEPOSREDNO PRE ODLASKA/ KRALJA MUČENIKA ZA FRANCUSKU.

komemoriranje jugoslovanske kraljeve družine. Leta 1938 so ob prefekturi v Marseillu, kjer sta po atentatu ležali trupli Aleksandra I. in Louisa Barthouja, postavili kamnit spomenik s simboličnimi figurami, ki držijo reliefa obeh pokojnikov, nad njimi pa je v ščitu izpisana beseda PAX.⁵⁵ Med kompleksno simboliko in reliefi na zadnji strani spomenika je mogoče najti več vklesanih pojmov in lokacij, med njimi je tudi napis LJUBLJANA. Še ena plošča, pritrjena na ulično svetilko pred borzno palačo, označuje točen kraj atentata. Razen v Marseillu je dala Francija večji spomenik postaviti še v Parizu. Ob robu Bulonjskega gozda je bil odkrit konjeniški spomenik, na katerem so upodobljeni Aleksander I. kot jezdec, ob njem pa še Peter I. in francoski maršal Louis Franchet d'Esperey, zavezniški poveljnik na solunski fronti. Avtor spomenika je francoski kipar Maxime Real del Sarte, sicer tudi avtor številnih kipov Ivane Orleanske in prepričan nacionalist, katolik, monarhist ter antisemit.⁵⁶ Spomenik so svečano odkrili 9. oktobra 1936, ob drugi obletnici marsejskega atentata, ob prisotnosti visokih gostov, vključno s francoskim predsednikom Albertom Lebrunom in samim d'Espereyjem.⁵⁷ Vsi navedeni spomeniki so preživeli nemško okupacijo Francije in Vichyjsko republiko, vendar še ni bilo natančno pojasnjeno v kakšnih okoliščinah. Manjši pomniki Karađorđevićem so bili razpostavljeni tudi po drugih evropskih državah, ki so bile jugoslovanske politične zaveznice. Na Češkoslovaškem je bil najpomembnejši spomenik kralju Aleksandru pravoslavna cerkev sv. Cirila in Metoda v manjšem kraju Chudobín blizu Olomuca. Cerkev, odprta leta 1936, je posvečena Aleksandrovemu spominu, nekoč pa je v njej stal tudi kraljev doprsni kip,⁵⁸ domnevno uničen med drugo svetovno vojno.

Tudi na ulicah slovenskih mest je mogoče še danes najti sledi jugoslovanske kraljevine. V Ljubljani, denimo, je med konservatorskim posegom na fasadi Ekonomske srednje šole, zgrajene v letih 1933 in 1934 po načr-

55 Izbira besede PAX je bila najverjetneje referenca na manjšo bronasto ploščo s tem napisom, ki so jo odkrili že marca 1935 na kraju atentata, gl. »V spomin žrtev lanskega 9. oktobra.« *Tedenske slike*, 28. marec 1935, 2.

56 Manojlović Pintar, *Arheologija sečanja*, 270.

57 »Odkritje spomenika kraljema Petru in Aleksandru v Parizu.« *Jutro*, 13. oktober 1936, 6.

58 »Doprsni kip kralja Aleksandra I. v češki cerkvi.« *Slovenski narod*, 26. februar 1936, 3.

tih Vladimirja Šubica in s kiparskim okrasjem Borisa Kalina, šele nedavno prišlo do zanimivega odkritja, da je v medaljonu na stranskem portalu pod ometom skrit odlično ohranjen reliefni grb Kraljevine Jugoslavije z dvoglavim orlom,⁵⁹ kar je razmeroma redek primer ohranjenega državnega grba s fasade javne ustanove.⁶⁰ Ostajajo tudi nekatere sledi za jugoslovansko kraljevo družino, recimo na stavbi stare šole v ljubljanskem Polju na Zadobrovske cesti 1, odprti leta 1930. Na fasadi so še vedno vidni obrisi že davno odstranjenih črk: *NARODNA / ŠOLA / PRESTOLO- / NASLEDNIKA / KRALJEVIČA / PETRA*.⁶¹ Poseben spomin na Aleksandrovo vladavino je leta 1936 odprta osnovna šola na Žolgarjevi ulici 2 v Mariboru, katere tloris spominja na črko A.⁶² Ostajajo pa tudi fragmenti za najmanj štirinajstimi spomeniki, ki so tako ali drugače povezani s Karađorđevići.

Tabela 1: Dokumentirani ohranjeni spomeniki, povezani s Karađorđevići, in njihovi fragmenti, postavljeni na Slovenskem.

-
- 59 Sterle, Matevž. »Novoodkriti grb in konservatorsko-restavratorski posegi na elementih iz umetnega kamna na palači Ekonomske srednje šole v Ljubljani.« V: *Konservator-restavrator: povzetki mednarodnega strokovnega srečanja 2018*, ur. Nataša Nemeček, 116. Ljubljana: Društvo restavratorjev Slovenije, Skupnost muzejev Slovenije, 2018. Fotoreporter Miran Pavlin je sicer zapisal, da je 6. maja 1941 s fotoaparatom zabeležil snetje kipa jugoslovanskega dvoglavega orla s pročelja šole, gl. Pavlin, Miran. *Ljubljana 1941: pričevanje fotoreporterja*. Ljubljana: Modrijan, 2004, 165.
- 60 Še en atraktiven ohranjen primerek jugoslovanskega grba je iz Črne gore. Leta 1936 je bil na urni stolp nad mestnimi vrati, simbol Hercega Novega, nameščen kamnit grb, ki ga uokvirja dvoglavi orel, s katerega padajo pretrgane verige. Relief je preživel vojni in povojni čas in je danes spravljen na dvorišču Krajevnega muzeja Mirka Komnenovića; gl. Rajčević, *Zatirano i zatrto: druga knjiga*, 105. Po drugi strani se nista ohranili deli Nikolaja Pirnata za jadransko obalo iz leta 1934: relief kamnitega dvoglavega orla z državnim grbom za obzidje ob mestnih vratih v Trogirju, kjer je nadomestil beneškega leva, ter bronasta skulptura dvoglavega orla z grbom za Frankopanski stolp v mestu Krk; gl. »Beli orel namestu beneškega leva.« *Jutro*, 4. julij 1934, 3; »Z Jadranaši na Krku.« *Jutro*, 16. september 1934, 3.
- 61 »Med najlepšimi šolami v ljubljanski okolici.« *Jugoslovan*, 30. november 1930, 13.
- 62 Na idejo stavb v obliki vladarjevih inicialk sicer niso prvi prišli v Kraljevini Jugoslaviji; takratna Umetno-obrtna strokovna šola na Aškerčevi cesti 1 v Ljubljani je bila dograjena leta 1911 v obliki dveh stavb, katerih tloris je sestavljal črki FI – kratko za latinizirano različico cesarjevega imena *Francisco Iosephinum*.

Spomenik	Lokacija	Čas odkritja	Današnje stanje
Obelisk ob grobnici družine Tavčar z napisom v čast Petra I.	Dvorec Visoko v Poljanski dolini	med 1923 in 1927	Ohranjeno na prvotni lokaciji
Spomenik Petru I.	Slovenski trg v Kranju	1. avgust 1926	Ohranjen kip orla s spomenika v zasebni lasti
Konjeniški spomenik Petru I.	Stopnišče magistra v Ljubljani	6. september 1931	Ohranjena glava v MNZS
Spominsko obeležje Aleksandru I. na Žagani peči	Žagana peč v Kamniški Bistrici	10. november 1934	Ohranjena v kamen vklešana lina za relief, predelana v versko znamenje
Spominsko obeležje ustreljenim na Suhem bajerju z napisom »Čuvali bomo Jugoslavijo«	Suhi bajer na Golovcu v Ljubljani	25. november 1934	Ohranjeno na prvotni lokaciji
Zidan slavolok Aleksandra I.	Ob Gimnaziji Vič v Ljubljani	26. maj 1935	Ohranjeno in predelano v spomenik NOB
Spominska plošča Aleksandru I.	Osnovna šola v Stranjah	25. junij 1935	Ohranjeno v zasebni lasti v gostišču Pri Jurju v Kamniški Bistrici
Zidano obeležje Aleksandra I.	Aleksandrov vrh nad železniško postajo Zidani Most	11. oktober 1936	Ohranjeno na prvotni lokaciji

Spomenik	Lokacija	Čas odkritja	Današnje stanje
Spominska plošča Ivanu Gosarju z napisom »Čuvajte Jugoslavijo«	Cesta talcev 5, Škofja Loka	3. oktober 1937	Ohranjeno na prvotni lokaciji
Konjeniški spomenik Aleksandru I.	Park Zvezda v Ljubljani	6. september 1940	Ohranjena bronasta fragmenta v Ljudskem muzeju Rogaška Slatina in v zasebni lasti
Doprsni kip Aleksandra I.	Sokolski dom v Zagorju ob Savi	8. september 1940	Ohranjeno v Ljudskem muzeju Rogaška Slatina
Skala z napisom v čast Aleksandra I.	Gozd pri gradu Jablje	Med 1934 in 1941	Ohranjeno na prvotni lokaciji
Spominska plošča Aleksandru I.	Zadružni dom v Podlehniku	Med 1934 in 1941	Ohranjeno, ponovno uporabljeno za ploščo padlim v NOB in prestavljeno v bližino
Nepostavljeni konjeniški spomenik Aleksandru I.	Trg svobode v Mariboru (predvidena lokacija); promenada v Slovenskih Konjicah	Nepostavljeno; 5. oktober 2022	Osnutek konja za spomenik, darovan Občini Slovenske Konjice, odlit v bron in postav-ljen ob promenadi

SPOMENIKI IN FRAGMENTI, OHRANJENI NA PRVOTNIH LOKACIJAH

Da bi dinastični spomenik lahko na svojem mestu preživel drugo svetovno vojno in povojno socialistično oblast, je moral izpolnjevati enega od dveh pogojev: lahko je bil predelan in ponovno uporabljen za nove politične in ideološke namene ali pa je stal na odročni in težko dostopni lokaciji, s čimer mislimo predvsem na gozdnate in hribovite predele, tako da se je izmaknil pozornosti voditeljev ali pa bi bilo odstranjevanje prenaporno. V teh primerih je obstajala možnost, da se pomnik, ali vsaj kakšen njegov del, ohrani, in trenutno je na Slovenskem dokumentiranih sedem takšnih primerov, ki so vsi povezani s kraljem Aleksandrom I.

Začeti velja z morda najbolj presenetljivim *in situ* ohranjenim dinastičnim spomenikom v Sloveniji: spominskim obeležjem Aleksandru I. na vzpetini nad železniško postajo v Zidanem Mostu, v neposredni bližini ruševin srednjeveške utrdbe – točneje stražnega stolpa – Klausenstein.⁶³ Gre za primerek spomenika, ki se je ohranil zaradi svoje nedostopnosti. Stoji namreč na vrhu slabih 300 metrov visokega hriba, katerega skalnata stena se dviguje nad kolodvorom. Dostop do spomenika ni bil preprost ne v času med obema vojnoma ne danes, ker pa stoji na strateško važni lokaciji, saj se s kote razpira lep razgled nad železniškim vozliščem in izlivom Savinje v Savo, je bilo tam med drugo svetovno vojno postavljeno mitralješko gnezdo, katerega ostanki so vidni nedaleč od spomenika.⁶⁴

Spominsko obeležje je dalo postaviti Sokolsko društvo iz Zidanega Mosta. Telovadno društvo Sokol je bilo v medvojnem času eno najmočnejših podpornic kraljeve rodbine in jugoslovanskega unitarizma, zato so po Aleksandrovi smrti organizirali številne akcije za odkrivanje spomenikov in spominskih plošč. Pred drugo obletnico marsejskega atentata so se podviga lotili tudi v Zidanem Mostu. Želeli so postaviti tri metre visok

63 Za več o zgodovini utrdbe in njegove lokacije gl. Gaspari, Andrej. »Rimski in srednjeveški stolp čez Savo ter stolp Klauzenštajn v Zidanem Mostu.« *Varstvo spomenikov*, 45 (2010), 7–37.

64 Prav tam, 16.

spomenik in za lokacijo izbrali Klausenstein. Člani so na hrib lastnoročno znesli potreben material in kamne, čeprav jim je spolzkost strme poti oteževala delo. Ko so na vrh hriba prinesli približno polovico materiala, sta jim dež in sneg onemogočila nadaljevanje del. Zaradi tega so morali prvotne načrte oklestiti in so odkrili zgolj v betonski nosilec vzdano spominsko ploščo, ki jo je izdelal član Sokola Marjan Strniša. Svečano odkritje je bilo 11. oktobra 1936, čeprav so zaključna dela pri spomeniku menda opravili šele v naslednjih dneh. Dogodek se je zjutraj začel s tremi štafetami, ki so na kraj prireditve prinesle gorečo baklo in dve jugoslovanski trobojnici. Glasbeni program je priskrbelo železničarsko godbeno društvo, kot osrednji govorec pa je nastopil sokolski starešina, ki je v čustvenem govoru predstavil Aleksandrovo življenje s poudarkom na odnosu med pokojnim kraljem in Sokoli. Ob igranju državne himne je starešina odkril ploščo in svečano razglasil, da se Klausenstein od zdaj naprej imenuje Aleksandrov vrh. *»Priporočil je vsem, naj odslej ne pride prek ust Zidanomoščana več beseda Klausenstein, ki nas spominja na nemško suženjstvo. Aleksandrov vrh naj straži nad zavednostjo Zidanomoščanov; po vsej dolini viden, naj nas opominja na sveto oporoko: Čuvajte Jugoslavijo!«*⁶⁵

Aleksandrovo spominsko obeležje, ki v višino meri približno 1,75 metra, ima obliko betonskega kvadra, na katerem je pritrjena spominska plošča. Podstavek nepravilne, robustne oblike je sezidan iz kamnov. Na spominski plošči je vrezan zabrisan napis: IX-X-1934 / MARSEILLE / ALEKSANDER I / ZEDINITE LJ. Na podlagi dostopnih virov ni popolnoma jasno, ali je spomenik v današnji obliki ohranjen v celoti ali pa je vmes vendarle izginil kak njegov del, tudi zato, ker ga Sokoli očitno niso realizirali v skladu s prvotnimi načrti. Ne glede na to je obeležje na Klausensteinu oz. Aleksandrovem vrhu največje in v izvorni obliki najpopolneje ohranjeno dinastično obeležje na Slovenskem, ki še vedno stoji na prvotnem mestu.

65 »Lepa slovesnost na Zidanem mostu.« *Slovenski narod*, 16. oktober 1936, 2. – Še en hrib z imenom Aleksandrov vrh (606 metrov) je tudi v bližini Dobrne in po ljudskem pripovedovanju je ime dobil, ker se je kralj Aleksander nekoč na njem izgubil; gl. Hudales, Jože. »Ljudsko izročilo o gradovih v okoličici Dobrne.« *Kronika*, 62/3 (2014), 563. Tudi eden najvišjih jugoslovanskih vrhov, Golem Turčin na Šar planini v današnji Makedoniji, je bil kmalu po kraljevi smrti preimenovan v Aleksandrov vrh; po drugi svetovni vojni je seveda dobil ime Titov vrh.

Slika 1:
Aleksandrov spomenik
nad Zidanim Mostom.

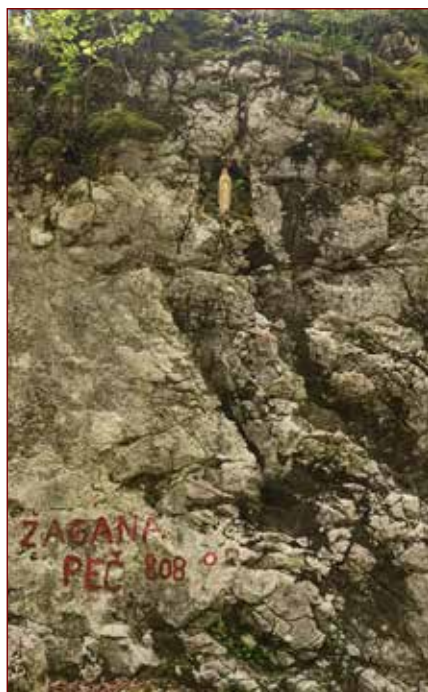
Foto: avtor.

Nekatere spomeniške akcije so bile izvedene bliskovito hitro, že nekaj dni po atentatu. Med najagilnejšimi so bili slovenski planinci, ki so po številnih gorskih vrhovih, vključno s Triglavom, namestili črne zastave, kmalu potem pa so nekatere gorske vrhove, kot je Brana, obeležili tudi s spominskimi obeležji pokojnemu kralju. Še posebej so se planinci želeli oddolžiti Aleksandrovemu spominu v dolini Kamniške Bistrice, kamor je pokojni kralj rad zahajal na oddih in lov. Kot najprimernejša lokacija je bila izbrana Žagana peč, orjaški skalni osamelec ob planinski poti nad rečno dolino, poimenovan po pravilni razpoki, ki je skalo razklala na dva dela. Prvo nedeljo po atentatu je planinec, znan samo z inicialkama M. S., s prijatelji šel mimo skale ter s pomočjo izposojene lestve na skalo s čopičem napisal sporočilo, izpisano z okoli 25-centimetrskimi črkami: *SLAVA TI, VITEZ ALEKSANDER, / PLANINCI TI BOMO ČUVALI JUGOSLAVIJO!*. Doma se je nato s prijatelji dogovoril, da bodo spomenik še razširili. Sam je prispeval mavčni Aleksandrov profilni relief in lesen okvir, dva kolega sta prinesla 30-krat 40 centimetrov velik kos stekla, v katero sta vrezala križ in datum atentata, četrti pa cement in jugoslovansko zastavo s črnim žalnim robom. Dne, 10. novembra 1934, so ves material navsezgodaj prinesli do Žagane peči in se ob sedmih zjutraj lotili dela. Celo dopoldne so v skalo klesali vdolbino, v katero so popoldan vstavili in zacementirali mavčni profil, preden pa postavili in fiksirali okvir ter steklo. Nad kompozicijo so izobesili žalno

zastavo, pod njo pa namestili venec in svečo.⁶⁶ V tej obliki se spomenik ni ohranil; kraljev profilni relief in steklo sta izginila, prav tako napis. Zanimivo je, da je napis preživel drugo svetovno vojno, tako da je *Ljudska pravica* še leta 1947 objavila članek, ki je okrcal domnevno malomarnost planinskega društva, češ da še vedno ni poskrbelo za odstranitev oporečnih besed

»Kot da bi stopil v stari, strohneli svet! Tabla, ki poveljuje kralja-magnata, zaščitnika čaršije, spominja človeka na žalostno preteklost; na gospodarsko zaostalost, na socialno krivičnost, izkoriščanje in bedo, na politične kupčije, na Mitrovico, Glavnjačo ter na podobno, kar se je dogajalo pod diktaturo 'viteškega kralja'. Izletniki se začudeno sprašujejo: Ali se zdi funkcionarjem Planinskega društva, da je za domom v Bistrici konec Kamniških planin, ali pa ne čutijo, kako ta tabla skruni lepoto svoje okolice? Ali so morda funkcionarji Planinskega društva mnenja, da napis izraža mnenje naših planincev? Naj Planinsko društvo Slovenije s svojim ukrepom odgovori na ta vprašanja!«⁶⁷

Verjetno je planinsko društvo na kritiko kmalu odgovorilo z izbrisom napisa, saj danes za njim ni več nobenega sledu. Žagana peč pa še stoji in še vedno je ohranjena tudi pravokotna vdolbina, v kateri je bil kraljev relief. Danes je dobila novo – religiozno – vsebino: v njej je majhen kipec Marije, okrašen s cvetnim vencem.

Slika 2: Del Žagane peči z vdolbino, v kateri je bil Aleksandrov relief, danes pa je v njem versko znamenje.

Foto: avtor.

66 M. S. »Kako je nastal kraljev spomenik na Žagani peči.« *Jutro*, 16. november 1934, 2; I. Z. »Jesenski dan v kraljevem lovišču.« *Jutro*, 28. oktober 1934, 5; Smiljanič, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 14.

67 »Kaj o tem misli Planinsko društvo?« *Ljudska pravica*, 27. oktober 1947, 3.

Če bi morali izbrati najslavnejši citat kralja Aleksandra I., se ni mogoče izogniti znamenitemu geslu »Čuvajte Jugoslavijo« oziroma »Čuvajte mi Jugoslavijo«. Šlo naj bi za Aleksandrove zadnje besede, preden je umrl za posledicami streljanja v Marseillu.⁶⁸ Od umirajočega kralja naj bi jih slišal jugoslovanski minister za zunanje zadeve Bogoljub Jevtić, ko je takoj po streljanju prihitel do kraljevega avtomobila. Težko je preceniti vpliv teh dveh ali treh besed v jugoslovanski propagandi v času med letoma 1934 in 1941.⁶⁹ Pojavljale so se v časopisju, slavnostnih govorih, uradnih dokumentih, propagandnih knjigah, albumih, pesmih, šolskih učbenikih, na spomenikih, plakatih, transparentih, ilustracijah, značkah, razglednicah, poštnih kolekih, pročeljih stavb, lokomotivah in še marsikje; v Ljubljani so v dneh po atentatu iz žarnic sestavili celo svetleči napis in ga postavili na pobočje Grajskega griča. V tisku so se besede pojavile že v prvih poročilih po smrti. Beograjska *Politika* je denimo takole opisala okoliščine smrti: »G. Jevtić v nejeveri vzame Kraljevo desno roko in poskuša začutiti utrip. G. Spalajković, nagnjen nad kraljem, hoče videti, ali se prsi še dvigujejo. Njegove zadnje in edine besede so bile: 'Čuvajte mi Jugoslavijo'. Majhen trzljaj, še nekaj vdihov in kralj Aleksander je izdihnil.«⁷⁰ Stavek je postal Aleksandrova politična oporoka – poziv svojim podložnikom k slogi in sodelovanju v imenu skupnega boja proti zunanjim sovražnikom. Kljub vsesplošni razširjenosti gesla pa je zelo verjetno, da gre za fikcijo. Umirajoči monarh je bil premalo luciden, da bi lahko izrekel tako tehtno misel, najverjetneje pa je bila že možnost, da besede fizično izreče, zaradi hudih poškodb in hitre izgube zavesti nična. Po današnjem konsenzu kralj besed gotovo ni izrekel, temveč je svojo smrt pospremil bodisi s kakšnim drugim pozivom (npr. »Čuvajte

68 Za izčrpno kompilacijo časopisnih poročil jugoslovanskega in tujega tiska o atentatu in dogodkih, ki so mu sledili, gl. Sirovica, Dinko in Juraj Kalinić, ur. *Naša javnost o Kralju mučeniku*. Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1935.

69 Zanimivo je, da je list jugoslovanskih nacionalistov *Pohod* že v prvi številki iz leta 1932 uporabil isto geslo, postavljeno za udarni zaključek uvodnega programskega članka, torej točno tako, kot so po 9. oktobru 1934 delali v ducatih podobnih člankov: »To smo mi, ki ne poznamo zaprek, ki nismo plašljivi, marveč smo vedno pripravljeni žrtvovati vse za izvrševanje oporoke onih, ki so svoje življenje dali za ujedinjenje naše domovine, in ki nam iz grobov kličejo: 'Čuvajte Jugoslavijo!'« Gl. »Kdo smo?« *Pohod*, 10. september 1932, 1.

70 »Kralj Aleksandar I poginuo je juče po podne u Marselju kao žrtva zločinačkog atentata.« *Politika*, 10. oktober 1934, 3.

kraljico» ali celo, po navedbi francoske propagande, »Čuvajte francosko-jugoslovansko prijateljstvo«) bodisi s kakšno kletvico, ki ne bi najbolje sodila v državni panteon spomina, še najverjetneje pa preprosto s tišino. Poziv »Čuvajte (mi) Jugoslavijo« je potemtakem skoraj zanesljivo prišel od samega Jevtića, ki je hotel poudariti svojo vlogo naslednika Aleksandrovega izročila in okrepiti svoj politični položaj (kar mu je tudi uspelo, saj je čez dobra dva meseca postal jugoslovanski premier).

Domnevne Aleksandrove zadnje besede so svoje mesto našle na jugoslovanskih in s tem slovenskih spomenikih pokojnemu monarhu. Vkllesane so bile na podstavke spomenikov v Ljubljani (pred Tobačno tovarno), Rakeku, Svetem Juriju ob Ščavnici ter Sveti Trojici v Slovenskih goricah in tudi na številnih spominskih ploščah. Večina se ni ohranila, ohranil pa se je eden izmed Aleksandrovih spomenikov v Ljubljani – najstarejši izmed vseh, postavljenih v mestu. Gre za obeležje ob gimnaziji na Viču, na vogalu Tržaške ceste in Gregorinove ulice. Njegovo postavitve so organizirali pripadniki lokalnega Sokolskega društva, z veliko svečanostjo pa so ga odkrili 26. maja 1935. Spomenik ima obliko slavoloka, sestavljajo ga štirje granitni stebri, ki jih na vrhu povezuje vodoravna preklada iz umetnega kamna, prostor med stebri pa je bil naknadno zamrežen z dekorativnimi kovinskimi mrežami. Načrt za spomenik je izdelal domačin, stavbeni tehnik in član Sokola Ivan Marinčič. Na prekladi je bil izpisan napis *ČUVAJTE JUGOSLAVIJO! / Aleksander I.*, na skrajnem levem in desnem slopu pa so bili na dveh ploščah izpisani podatki o kraju in datumu rojstva ter smrti Aleksandra I. Pred spomenikom je bila zasajena spominska lipa.⁷¹ Med drugo svetovno vojno, ko je italijanska okupatorska oblast zahtevala odstranitev konjeniških spomenikov Petru I. in Aleksandru I. z ljubljanskega javnega prostora, je sočasno terjala tudi odstranitev spomenika na Viču.⁷² To se sicer ni zgodilo, vendar so bili s spomenika domnevno odstranjeni vsaj napisi. Po koncu vojne je bil spomenik hitro uporabljen za ideološke potrebe nove države. Na prekladi je bila nameščena bronasta peterokraka zvezda in vklesan nov

71 »Vičani spominu Viteškega kralja.« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 27. maj 1936, 3; Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 15.

72 »Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani.« *Enakopravnost = Equality*, 23. april 1942, 1.

napis: *SLAVA ŽRTVAM ZA SVOBODO*. S tem je bil spomenik prekrščen v spomenik 280 padlim borcem in žrtvam fašizma s področja Viča. Predelani spomenik je bil svečano odkrit 1. novembra 1945,⁷³ tako da gre paradoksalno hkrati tako za najstarejši spomenik Aleksandru I. v Ljubljani kot tudi enega prvih spomenikov padlim v narodnoosvobodilnem boju v Ljubljani.⁷⁴

Slika 3: Današnji spomenik padlim žrtvam v NOB z ljubljanskega Viča, predelani Aleksandrov spomenik iz leta 1935.

Foto: avtor.

73 »Odkritje spomenika na Viču.« *Slovenski poročevalec*, 6. november 1945, 6.

74 Prepletanje monarhične spominske dediščine s socialistično je mogoče spremljati tudi pri zanimivi legendi, ki se je ustvarila okoli vodnjaka sredi Črne na Koroškem, ki je bil odkrit leta 1952 kot osrednji spomenik domačinom, padlim v obeh svetovnih vojnah. Zasnoval ga je Jože Plečnik ob sodelovanju asistenta Antona Bitenca. Vrh visokega zidanega spomenika-vodnjaka krasi marmornato moško doprsje, ki po ustaljeni interpretaciji prikazuje talca; gl. Horvat, Franci. *Sto vodnjakov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2005, 210–211. Avtorica skulpture je Plečnikova učenka Vladimira Bratuž Furlan. Vseeno se je med domačini razširila opazka, da kip »v profilu močno spominja na jugoslovanskega kralja Aleksandra«; gl. Bončina, Borut. »Plečnikovo leto, spomeniška arhitektura in Črna na Koroškem.« *Črjanske kajtnge*, december 2017, 7. Ponekod je mogoče slišati, da je kip v resnici znova uporabljen monarhov portret, predelan v anonimnega talca – morda kot namig na znano Plečnikovo tendenco po »recikliranju« gradbenih ostankov iz prejšnjih projektov. Kljub temu pa za trditev ni nobenih oprijemljivih dokazov.

Včasih se je Aleksandrova fiktivna prošnja spremenila v poziv ali zaoblubo: »Čuvajte (mi) Jugoslavijo« je na nekaterih pomnikih postala »Čuvajmo Jugoslavijo« ali »Čuvali bomo Jugoslavijo«. Takšen je primer spomenika na Suhem bajerju, kotlini na ljubljanskem hribu Golovec, ki se razprostira med hribovitimi strminami za današnjim streliščem ob Dolenjski cesti. Lokacija je postala razvpita med prvo svetovno vojno, ko je na njej avstrijska vojaška oblast izvrševala smrtno kazni. Usmrnitev je v vojnih letih doletela ne zgolj tiste, ki so zagrešili težji zločin v slogu dezerterstva ali vohunjenja, temveč tudi tiste, ki so kaj pripomnili čez Avstro-Ogrsko ali podprli njene vojaške nasprotnice, zaradi česar so bili pred naglim vojaškim sodiščem obsojeni na smrt. Domnevno je bilo na bajerju med letoma 1915 in 1917 usmrčenih 23 posameznikov. Po vojni so žrtve obveljale za mučenike avstrijskega despotskega režima ter heroje, ki so prelili kri za nastanek svobodne Jugoslavije. Spomin na ustreljene so ohranjali predvsem ljubljanski pripadniki jugoslovanskega nacionalističnega združenja Orjuna, ki so skrbeli za grobove ustreljenih in organizirali komemoracije. Dne, 25. novembra 1934, je bil v kotlini odkrit še preprost spomenik, izdelan po načrtu profesorja na trgovski šoli in zagretega nacionalista Franja Siča: zidan kvader z vstavljen osemkotno ploščo, na kateri je bil upodobljen relief avstrijskega orla z mečem v krempljih, ki grozeče visi nad ljubljanskim gradom in lipovo vejico. Pod ploščo je bila vzdignjena še ena, pravokotna plošča z vklesanim pozlačenim napisom *ČUVALI BOMO JUGOSLAVIJO*. Po naključju je odkritje spomenika sovpadlo z marsejskim atentatom, saj je bilo sprva predvideno, da bi ga odkrili na začetku novembra 1934, nekaj tednov po monarhovi smrti. Zaradi obdobja žalovanja je bilo odkritje prestavljeno, v tem času pa so pobudniki tudi dali izdelati in vzdigniti ploščo z napisom, ki se je skliceval na vseprisotne »zadnje besede«. Po drugi svetovni vojni je lokacija zapadla v pozabo in bila zanemarjena. Spomenik sicer še stoji na licu mesta, vendar je v slabem stanju, umazan in težko dostopen, tako zaradi terena kot dejstva, da leži znotraj ograjenega območja strelišča – čeprav ga je prav to, tako kot spomenik v Zidanem Mostu, najverjetneje rešilo uničenja.⁷⁵

75 Za več o Suhem bajerju in spomeniku gl. Smiljanić, Ivan. »Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Zgodovinski časopis*, 76/3–4 (2022), 430–463.

Slika 4:

Del spomenika na Suhem bajerju z osemkotno spominsko ploščo in zabrisanim napisom z Aleksandrovimi »zadnjimi besedami« pri tleh.

Foto: avtor.

Še en ohranjen primer »zadnjih besed« je skrit v gozdu jugozahodno od gradu Jablje oz. Jable med Mengšem in Trzinom. V z mahom obraslo skalo je vklesan napis, ki ga obdaja rob v obliki paralelograma: *ALEKSANDER I. / † 9. 10. 1934 / ČUVAJTE / JUGOSLAVIJO!*. Kot navajajo okoliški domačini, je napis dala vklesati takratna lastnica in upraviteljica jabeljske posesti, baronica Marija Hipolita von Lichtenberg-Janežič (1856–1942).⁷⁶ Kaže, da je šlo za primer zasebnega spominskega obeležja, o postavitvi katerega javni tisk ni poročal, zato čas nastanka ni znan.

Slika 5:

Napis v spomin Aleksandru I. v gozdu pri gradu Jablje/Jable.

Foto: avtor.

Nekoliko skrivnostna ostaja tudi spominska plošča v vasi Podlehnik nedaleč od Ptuja. Ko so leta 2015 porušili zadružni dom, so s pročelja odstranili spominsko ploščo šestim padlim partizanom, ki so jo odkrili 22. julija 1958. Tedaj se je izkazalo, da je tudi na hrbtni strani plošče dimenzij 40–krat 70 centimetrov vklesan napis: *„Čuvajte mi Jugoslavijo! – / Kar želel Si, večno*

⁷⁶ Za kratko biografijo gl. Slana, Lidija. »Lastniki dvorca Jablje skozi čas in portreti nekaterih lastnikov iz 18. in 19. stoletja.« *Kronika*, 64/2 (2016), 242.

bo nam sveto!. Še vedno ni znano, kdaj so krajani postavili prvotno ploščo, toda iz pričevanj domačinov izhaja, da so jo ob okupaciji skrili na podstrešju osnovne šole, po vojni pa so jo zaradi pomanjkanja marmorja izkoristili za ploščo padlim borcem. Leta 2018 je občinski svet sklenil, naj se plošča postavi ob krožišču sredi naselja, tako da je mogoče zdaj prebrati napisa na obeh straneh.⁷⁷

Slika 6: Plošča z napisom v spomin Aleksandru I. v Podlehniku, na drugi strani je napis s posvetilom šestim padlim partizanom.

Foto: Eva Milošič, kamra.si.

Sklicevanje na domnevne zadnje Aleksandrove besede je mogoče najti tudi na spominski plošči inženirju Ivanu Gosarju v Stari Loki (danes predelu Škofje Loke), na Cesti talcev 5. Gosar, rojen leta 1888 v tej stavbi, je bil gozdni inženir, ki se je leta 1913 preselil v Srbijo in tam delal kot načelnik gozdne

⁷⁷ Milošič, Eva. »Čuvajo vsaj ploščo, če že Jugoslavije ne morejo več.« *Štajerski tednik*, 6. julij 2018, 4.

uprave v Bajini Bašti na zahodni srbski meji. Februarja 1915 je prostovoljno stopil v srbsko vojsko. Oktobra istega leta je bil pri Kumanovu hudo ranjen v spopadu z bolgarsko vojsko in kot vojni ujetnik odpeljan v Sofijo. Ko se je izkazala njegova identiteta, ga je Bolgarija predala avstro-ogrskim vojaškim oblastem v okupirani Srbiji. Avstro-Ogrska je Gosarja razglasila za dezerterja in izdajalca, zato je bil 10. februarja v Beogradu ustreljen; ob smrti naj bi vzklikal v čast kralju Petru I. Točna lokacija usmrtitve kot tudi njegov grob sta kljub ugibanjem še vedno neznanka.⁷⁸

Kot je bilo v dosedanjih raziskavah že večkrat poudarjeno, je bil spomin monarhične Jugoslavije na »veliko vojno« razcepljen na dve veliki skupini. Prvo je predstavljal spomin s srbske perspektive, ki je govoril o velikih junastvih in hudem trpljenju srbske vojske, ki so kljub težkim preizkušnjam privledli do osvoboditve domovine in nastanka skupne južnoslovanske države. Drugi narativ so gojili nekdanji južnoslovanski podložniki Avstro-Ogrske, ki so se v številnih bitkah borili prav proti srbski vojski, kar je v povojnem času in z združitvijo v eno državo vnašalo številne neprijetnosti in napetosti med vojaškimi veterani ene in druge strani. Srbija je zaradi svojega zmagoslavnega statusa, ki ji je tudi v jugoslovanskem političnem življenju podeljeval status hegemon, in funkcije »jugoslovanskega Piemonta«, okoli katerega so se združili preostali teritoriji, lahko uveljavila svoj narativ kot uradnega oziroma »pravega«, medtem ko so bile izkušnje nekdanjih avstro-ogrskih vojakov potisnjene v ozadje. Različna obravnava veteranov ene in druge strani se je zrcalila na marsikaterem področju, od različno visokih pokojnin do politike odkrivanja spomenikov padlim v vojni.

Avstro-ogrski vojaški prostovoljci, ki so vstopili v srbsko vojsko – v tem času znani predvsem pod imenom dobrovoljci – in po možnosti še junaško padli v eni od srbskih herojskih vojaških epopej,⁷⁹ so v medvojni kulturi spomina na prvo svetovno vojno predstavljali redke primer vojakov s področja

78 A. G. »Zakaj in kako je bil od Avstrijecev ustreljen inž. Ivan Gosar.« *Jutro*, 26. oktober 1930, 3.

79 Gl. 800-stranski zbornik prispevkov, ki utrjujejo pomen slovenskih prostovoljcev v srbski vojski, med drugim posvečen »Aleksandru Prvemu Zedinitelju Viteškemu kralju in bojnemu drugu: Turk, Ernest, Josip Jeras in Rajko Paulin, ur. *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918*. Ljubljana, Maribor: samozaložba Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, 1936.

Avstro-Ogrske, ki so bili slavljeni tudi v uradnem državnem spominu na vojno. Čeprav je bilo takih posameznikov več sto, sta bila zgolj dva med njimi posebej slavljeni za svojo junaško žrtev. Prvi je ustanovitelj tajnega revolucionarnega gibanja *Preporod* Avgust Jenko, ki je kot dvajsetletnik padel kot borec na srbski strani v bitki na Ceru leta 1914, na začetku vojne. Dve desetletji po smrti, leta 1934, so mu na pročelju hiše na Gosposvetski cesti 7 v Ljubljani vzdali spominsko ploščo z reliefom roke, ki drži kladivo, in zlomljeno vejico v ozadju⁸⁰ (izdelano po načrtu arhitekta Janka Omahna). Drugi je bil Ivan Gosar, katerega pogumno in kljubovalno obnašanje pred avstrijskimi vojaškimi oblastmi mu je po vojni prineslo status mučenika, ki je padel za svobodo in zedinitev Jugoslavije. Njegov poseben pomen je bil izpostavljen že leta 1930, ko je bil ob cerkvi v Stari Loki postavljen spomenik domačinom, padlim v vojni. Imena padlih na spomeniku so, kot je tradicionalno, urejena po abecednem redu in kraju porekla, toda na prvem, častnem mestu je izpostavljeno Gosarjevo ime,⁸¹ kar so zahtevali člani ljubljanske organizacije jugoslovanskih prostovoljcev.⁸²

Sedem let kasneje je škofjeloška okrožna organizacija vojnih dobrovoljcev poskrbela še za vzdavo Gosarjeve spominske plošče na njegovi domači hiši v Stari Loki. Slavnostno odkritje je bilo 3. oktobra 1937, udeležili so se ga pripadniki številnih jugoslovanskih vojaških ter narodnoobrambenih organizacij, med njimi četniki ter Narodna odbrana, in spoštovalci Gosarjevega spomina. Na pročelju stavbe je pod zagrnjeno ploščo visela Gosarjeva slika, levo in desno od nje pa še portreta Petra I. in Aleksandra I. Nastopilo je več govorcev, ki so slavili Gosarjevo junaško držo in žrtev.⁸³ Odkritje je odmevalo tudi v beograjskem tisku,⁸⁴ kar za večino ceremonij

80 »Odkritje spominske plošče Avgustu Jenku.« *Slovenski narod*, 17. avgust 1934, 2.

81 »Spomenik starološkim junakom.« *Jutro*, 24. oktober 1930, 3.

82 »Slovenski dobrovoljci – ena družina.« *Slovenec*, 25. februar 1930, 3.

83 »Spominska plošča junaku mučeniku inž. Ivanu Gosarju.« *Jutro*, 3. oktober 1937, 3; »Spominsko slavlje v Stari Loki.« *Ponedeljski Slovenec*, 4. oktober 1937, 2; »Lepa počastitev spomina junaka mučenika.« *Slovenski narod*, 4. oktober 1937, 2.

84 M. R. »U Škofjaj Loci odkrivena je spomen-ploča heroju i rodoljubi Ivanu Gosaru koga su Austrijanci streljali u Beogradu 1917.« *Pravda*, 4. oktober 1937, 2; »U Škofjaj Loci juče je odkrivena spomen ploča dobrovoljcu Ivanu Gosaru.« *Politika*, 4. oktober 1937, 8.

ob postavljanju slovenskih spomenikov, povezanih s prvo svetovno vojno, ni bilo značilno.

Plošča je izdelana iz braškega marmorja, vanjo pa je vklesan rdeče obarvan napis: *TU · SE · JE · 1 · X · 1888 · RODIL / INŽ · IVAN · GOSAR / VOJNI · DOBROVOLJEC · POROČNIK / PADEL · JE · 10 · II · 1917 · V · BEOGRADU / KOT · ŽRTEV · AVSTRIJSKEGA · NASILJA / SLAVA · TOVARIŠU · HEROJU! / VOJNI · DOBROVOLJCI*. Levo od napisa je pritrjen bronast medaljon – emblem vojaških dobrovoljcev, ki ga je ustvaril priznani medaljer Anton Sever, sicer tudi avtor osnutka za celotno ploščo. V bron je emblem odlila livarna Franca Mostarja na ljubljanski Galjevi. ⁸⁵ Plaketa ščitaste oblike prikazuje navzgor dvignjen meč, obdan z dvema vencema ter letnicama 1912 in 1918. Vzдолž levega in desnega roba je odlit izbočen napis *ČUVAJTE JUGOSLAVIJO*.

Slika 7: Članek iz *Jutra*, objavljen 3. oktobra 1937, z reprodukcijo plošče.

Foto: dlib.si.

⁸⁵ »Večna slava junaku mučeniku!« *Slovenski narod*, 2. oktober 1937, 1; »Spominska plošča inž. Gosarju.« *Slovenec*, 3. oktober 1937, 5.

V redkih primerih so lojalnost kraljevi družini javno izkazovali tudi posamezni državljani, med katerimi je še posebej zanimiv primer grobnice pisatelja, odvetnika, liberalnega politika in ljubljanskega župana dr. Ivana Tavčarja ter njegove družine pri dvorcu Visoko v bližini njegovih domačih Poljan nad Škofjo Loko. Kot je znano, je Tavčar skupaj s soprogo Franjo leta 1893 kupil posestvo, kjer so družinski člani in njihovi gostje preživljali počitnice in ki je književnika tudi navdihnilo za pisanje *Visoške kronike*. Zaradi tesne navezanosti na kraj so Tavčarjeve posmrtno ostanke leta 1923 prenesli iz Ljubljane in jih pokopali v mavzoleju na vzpetini nad dvorcem. O zgodovini postavitve mavzoleja v obliki pokrite kvadratne kapele, ki jo dopolnjujejo napisne plošče, Tavčarjev doprski kip, kovana vrata v gotsko zašiljenem kamnitem portalu ter pokrov grobnice, je znanega le malo; vsekakor je bila postavljena še za Tavčarjevega življenja in po njegovi idejni zasnovi.⁸⁶

Na betonskem temelju, na katerem stoji mavzolej, sta levo in desno od stopnic postavljeni dve obeležji. Na desni je zelo nizek, prisekan obelisk, na katerem je bil nedavno vklesan podatek o prenovi mavzoleja leta 2016 z imenom donatoric – zdajšnjih lastnic dvorca. Na levi strani stoji približno poldrugi meter visok marmornat obelisk kvadratnega tlorisa, ki na treh straneh nosi vklesana in pozlačena sporočila. Ni točno znano, kdaj je bil obelisk postavljen, vendar se je to zgodilo pred letom 1927, ko je bil prvič omenjen v tisku.⁸⁷ Vsi trije napisi so vzeti iz Tavčarjevih del in imajo svojevrsten programski značaj, saj povzemajo njegove ključne domoljubne in politične nazore. Ne preseneča, da sta dva citata vzeta iz *Visoške kronike* in *Cvetja v jeseni*,⁸⁸ najbolj nenavadna pa se zdi izbira daljšega odlomka iz članka, ki ga je objavil v *Slovenskem narodu* na prvi dan leta 1921 kot novoletno poslanico. Odlomek slavi srbsko junaštvo med prvo svetovno vojno in

86 Gilčvert, Dragotin. »† Ivan Tavčar.« *Odvetniška pisarna*, april 1923, 7.

87 Wester, Jos. »S Triglava peš v Ljubljano.« *Planinski vestnik*, 27/12 (1927), 267. Prim. še Dostalova, Vera. »Na Visokem.« *Jutro*, 27. maj 1928, 5.

88 Gre za naslednja citata: *TOLIKO ZAPIŠEM, / DA BI RAJŠI UMRL / SREDI DOMAČE DOLINE / BODISI OD GLADU / NEGO NA ZLATEM STOLU / NEMŠKEGA CESARJA / KJER BI IMEL / VSEGA NA KUPE! / VIŠOŠKA KRONIKA* ter *ENO / JE GLAVNO: / NAŠA ZEMLJA / SE NAM NE SME VZETI / IN / NAROD SLOVENSKI MORA / STATI KOT VEČNO DREVO / V KATEREM / KORENINE NIKDAR NE / VSAHNEJO / CVETJE V JESEN*.

izkazuje Tavčarjevo gorečo vero v jugoslovansko idejo, monarhijo in Karađorđeviće.⁸⁹ *ODPRITE VENDAR / SVOJA SRCA / SPOMINJAJTE SE DOBE, / KO JE NAŠ KRALJ S / SVOJO JUNAŠKO VOJSKO / LAZIL ČEZ ALBANSKO / POGORJE, KJER SO / JUGOSLOVENSKI SINOVI / UMIRALI / OD GLADU IN MRAZA. / TAKRAT SE JE RODILA / NAŠA VELIKA / JUGOSLOVANSKA DOMOVINA, / A PRVI KORAK / JE NAPRAVILA, KO SO / NA SOLUNSKI FRONTI / SRBSKE IN TUDI / SLOVENSKE IN HRVATSKE / VRSTE PREBILE / IZDAJALSKO BOLGARSKO / ARMADO. / SLOVENSKI NAROD 1921.* Do Srbov in kralja Petra I. slavilni ton odlomka je značilen tudi za preostali članek. Tavčar je v njem hvalil jugoslovansko monarhijo, Beograd in srbski narod, v pozitivni luči je predstavil srbsko temperamentnost in pripravljenost srbskih politikov na bojevito varovanje svojih strankarskih prepričanj (dvojno preroško je napovedal, da bi v primeru, da se zgodi »klanje v skupščini« – do katerega je prišlo dobrih sedem let pozneje – med prvimi umrl Milorad Drašković – ki je pod streli komunističnih atentatorjev res padel že čez nekaj mesecev). Kljub temu je v varovanju strankarskih interesov Tavčar prepoznaval zaposlavljanje splošnih državnih interesov, kar je problem, ki ga je treba rešiti, »če nočemo zagaziti v krizo, ki se bo končala s propadom Jugoslavije!« Preizkusni kamen je bil projekt državne (Vidovdanske) ustave, ki se je takrat sprejemala, in Tavčar je pozval k slogi, češ da je treba ljubezni in odpuščanja.⁹⁰ Kljub temu pa pogled v izvirni prispevek pokaže, da je odlomek, vkle-

89 Občutki so bili menda vzajemni, ker naj bi Aleksander I. o Tavčarju pripomnil: »Čestit političar! Takovih trebamo!«; gl. »Grmenje iz grobov.« *Slovenski narod*, 1. november 1924, 1. Karađorđevići so Tavčarjevemu podarili tudi razkošno zibelko iz upognjenega lesa, ki je na ogled v Loškem muzeju, podoben primerek pa je razstavljen v newyorškem muzeju MoMA. Prav tako je bil Tavčar upodobljen na oljni sliki Ivana Vavpotiča, ki je visela v Zdraviliškem domu v Rogaški Slatini, zapleten v pogovor z Aleksandrom I., srbskim politikom Stojanom Protićem in hrvaškim duhovnikom ter arheologom Franom Bulićem.

90 Tavčar, Ivan. »Odprite srca!« *Slovenski narod*, 1. januar 1921, 1.

san na obelisku, nekoliko prirejen in skrajšan, saj je sprva imel močnejšo dnevno-politično kritično ost.⁹¹

Slika 8: Kamnit obelisk ob Tavčarjevi grobnici na Visokem s projugoslovanskim napisom.

Foto: avtor.

Čeprav te misli danes niso široko znan del Tavčarjevega opusa, pa so bile v letih po njegovi smrti obravnavane kot njegova politična oporoka, na katero so se sklicevali pisci v spominskih člankih ob obletnicah njegove smrti⁹² in poudarjali, da je Tavčar v članku zapisal apel, »ki je vreden, da si ga zapiše v srce vsak pošteno in v resnici narodno misleč Slovenec«, ⁹³ če niso besedila razglasili kar za »evangelij našega naroda«, kot je zapisal neznani obiskovalec Tavčarjevega mavzoleja.⁹⁴ Prav to je verjetno razlog, da so bili stavki vklesani tudi na obelisk ob visoški grobnici.

91 V izvirniku se glasi: »Odprite vendar svoja srca! Spominjajte se v teh časih tistih dni, ko so nemške in avstrijske tolpe s pomočjo zavratnega bolgarskega soseda plenile in morale po Srbiji! Spominjajte se dobe, ko je naš kralj s svojo junaško vojsko lazil čez albansko pogorje, kjer so jugoslovenski sinovi umirali od mraza in gladi, a vzlic temu niso obupovali! Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev se je rodila v teh junaških vrstah in kralj Peter jo je že nosil s sabo tiste dni, ko je stradal in trpel s svojimi junaki po albanskih sneženih vrhovih! Takrat se je rodila naša velika jugoslovenska domovina, a prvi korak je napravila potem, ko so na solunski fronti srbske in tudi slovenske in hrvatske vrste prebile izdajalsko bolgarsko armado, s katero danes tako očitno ljubimkuje gospod Stipko Radić, ki bi Srbe rad spravil med hrvatski in bolgarski nož.« Prav tam.

92 Prim. »Prva desetletnica smrti dr. Ivana Tavčarja.« *Slovenski narod*, 18. februar 1933, 1.

93 »Dr. Tavčarjev politični testament.« *Slovenski narod*, 20. februar 1923, 5.

94 Kronist. »Na Tavčarjevem grobu.« *Družinski tednik*, 4. julij 1940, 2.

SPOMENIKI IN FRAGMENTI V MUZEJIH IN ZASEBNI LASTI

Razen na prostem so se nekateri deli spomenikov ohranili tudi v javnih in zasebnih zbirkah. Podatki o takšnih ostankih marsikdaj ostanejo neznani širši javnosti, vendar se je v zadnjih letih odkrilo tudi nekaj takšnih primerkov. Morda najdragocenejšo najdbo so aprila 2016 javnosti predstavili v Muzeju novejše in sodobne zgodovine Slovenije (MNZS), ki je v lesenem zaboju v depoju hranil kamnito glavo s spomenika Petru I., ki je stal pred ljubljanskim magistratom. Šlo je za konjeniški spomenik, ki je skupaj s podstavkom meril 3,8 metra in ga je iz podpeškega marmorja izklesal akademski kipar Lojze Dolinar. Spomenik, ki so ga v Ljubljani načrtovali vse od leta 1926, je na magistratno stopnišče umestil arhitekt Jože Plečnik. Izjemno svečano odkritje z množično udeležbo obiskovalcev je bilo 6. septembra 1931.⁹⁵ Spomenik je stal do italijanske okupacije. Ponoči 25. julija 1941 so italijanski vojaki spomenik ogradili in razstrelili, s podstavka pa izklesali spominski napis.⁹⁶ V časopisju ameriških Slovencev – ne pa seveda tudi v domačem tisku – je bilo mogoče prebrati, da so se mimoidoči ustavljali pred magistratom in s tal za spomin pobirali kamnite koščke uničenega kipa, Italijani pa so jim drobce jemali iz rok ter jih kaznovali.⁹⁷ O tem, kaj se je zgodilo s Petrovo kamnito glavo, so se pričevanja razlikovala. Nekdanji vodja odbora za postavitve spomenika, inženir Ladislav Bevc, je v spominih zapisal, da je bila odvržena glava opažena v reki Soči, kamor naj bi italijanska vojska zavrgla uničene ostanke kipa.⁹⁸ Likovni umetnik Marjan Pogačnik je nasprotno trdil, da je glavo izpred magistrata v vozičku odpegljala tedaj 18-letna Darja Fajdiga, pozneje poročena Fettich, ki je postala priznana zdravnica.⁹⁹ Še vedno ni točno znano, kdo je zaslužen za rešitev

95 Za zgodovino postavitve ter otvoritvene svečanosti in podrobnejši opis spomenika gl. Globočnik, Damir. *Spomeniki*. Ljubljana: Revija SRP, 2022, 256–309.

96 Pavlin, *Ljubljana 1941*, 194–195.

97 »Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani.« *Enakopravnost = Equality*, 23. april 1942, 1.

98 Bevc, Ladislav. Spomini. Ljubljana: *Jutro*, 2006, 64.

99 Komelj, Milček. *Kronika Marjana Pogačnika o zaljubljenih v umetnost*. Ljubljana: KUD Logos, 2005, 248.

glave s spomenika. Fragment, najden v muzejskem depoju, je prihajal iz zbirke muzealca, zbiratelja, letalca in fotografa Janka Vertina, ki je že med vojno aktivno zbiral uniforme, orožje in druge eksponate aktualnega spopada. Njegova zbirka je bila najprej spravljena pri ljubljanskem Mestnem muzeju, leta 1951 pa je bila preseljena pod okrilje takratnega Muzeja narodne osvoboditve, zdajšnji MNZS; v seznamu predanega gradiva je zgolj kratko navedeno, da vsebuje »glavo Petra velikega (v zaboju)«. ¹⁰⁰ Petrova glava je bila vključena na osveženo stalno muzejsko razstavo o Slovencih v 20. stoletju, kjer je simbolno položena pod Mussolinijevo bronasto dopsrje.

Slika 9: Glava s konjeniškega spomenika kralju Petru I. izpred ljubljanskega magistra na stalni razstavi Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije.

Foto: avtor.

Poznamo tudi dva fragmenta z najbolj znanega dinastičnega spomenika v Sloveniji: konjeniškega spomenika kralju Aleksandru I., ki ga je 6. septembra 1940 – po dolgotrajnem, zapletenem in konfliktnem procesu postavljanja – z izredno veliko svečanostjo odkril kralj Peter II. v parku Zvezda na ljubljanskem Kongresnem trgu. Avtor spomenika je bil ponovno Lojze Dolinar, ki je ustvaril 6,8 metra visoko skulpturo, s čimer je bil spomenik eden največjih v celotni Jugoslaviji. ¹⁰¹ Spomenik je stal zgolj dobrih

¹⁰⁰ Za podatke se zahvaljujem kustosu MNZS dr. Marku Ličini.

¹⁰¹ Za zgodovino postavitve ter otvoritvene svečanosti in podrobnejši opis spomenika gl. Globočnik, Damir. *Likovno in simbolno: kolektivni spomin Slovencev v likovni umetnosti*, Ljubljana: Slovenska matica, 2017, 485–573. Prim. še Borozan, Igor. »Monument to King Aleksandar Karadorđević in Ljubljana.« *Istorijski časopis*, 64 (2015), 375–402.

enajst mesecev. Med italijansko okupacijo je bil kot simbol minule oblasti prav tako napoti novim oblastem, še posebej, ko so leta 1941 Ljubljančani precej bučno obeleževali 28. junij, ki je bil v nekdanji državi praznik Vidov dan. Meščani so kljubovalno peli in popivali v gostilnah, dve dekleti pa sta pred Aleksandrov spomenik položili cvetje, preden so ju odpeljali karabinjerji.¹⁰² Visoki komisar Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli je od ljubljanskega župana dr. Jura Adlešiča zahteval, naj spomenik odstrani in prestavi v mestni muzej, toda Adlešič tega ni nameraval storiti na stroške mesta. Grazioli je zaradi tega nastopil na seji mestnega sveta, kjer je poudaril, da je Slovencem obljubil, da bo varoval njihov jezik ter tradicije, ne pa tudi, da bo čuval spomenike srbskih kraljev. O dekletih, ki sta pred spomenik položili cvetje, je povedal, da ju je dal pregnati v Srbijo, in zagrozil, da enaka usoda čaka vsakogar, ki bo pokazal, da mu je spomenik pri srcu.¹⁰³ Kljub Graziolijevemu ultimatu občini, naj v mesecu dni spomenik umakne, do tega ni prišlo, zato ga je morala odstraniti italijanska vojska. Okoli kipa so zgradili leseno ograjo in zastražili Kongresni trg, čeprav je dogajanje vseeno opazovalo nekaj meščanov. Zvečer 25. julija 1941 so z varilno napravo prerezali noge bronastega konja, okoli kipa privezali jekleno vrv in potegnili s traktorjem, tako da je malo čez deseto uro treščil na tla. O dogodku so ohranjene tudi skrivoma posnete fotografije fotoreporterja Mirana Pavlina,¹⁰⁴ kar je edini fotografsko dokumentiran primer rušenja kakšnega dinastičnega spomenika v Sloveniji. Rušitelji so pozneje z drobilci betona odstranili tudi podstavek in ostanke odpeljali s kamioni.¹⁰⁵ Kot se je spominjal pravnik in pisatelj dr. Makso Šnuderl, je bilo mogoče skozi špranje lesene ograje mogoče videti konjska kopita na podstavku, na kar je pripomnil, da bi jih lahko pustili ohranjene v spomin na čas, ko so bili Slovenci pod konjskimi kopiti. Prav tako je ocenil, da so Italijani z zrušenjem obeh konjeniških

102 Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945, I: v okupirani Ljubljani*. Maribor: Obzorja, 1993, 108.

103 »Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani«, *Enakopravnost = Equality*, 23. april 1942, 1.

104 Bevc, Spomini, 64; Pavlin, *Ljubljana 1941*, 193–196.

105 Šnuderl, *Dnevnik*, 131–132.

spomenikov pokazali šibkost, saj bi ju v dokaz svoje moči in oblasti zlahka pustili nedotaknjena.¹⁰⁶

Kaže, da so, podobno kot pri konjeniškem spomeniku Petru I., Ljubljančani pobirali koščke bronastega kipa in jih shranjevali, če so jih lahko skrili pred budnim pogledom italijanskih vojakov. Na ta način sta se ohranila najmanj dva danes znana fragmenta. Prvega je spravil zbiratelj Viktor Tančič, ki je vanj vrezal sporočilo **ALEKSANDER I. / 24. VII. 1941**, četudi je navedeni datum zrušitve v resnici za en dan prezgoden. Njegov sin, prav tako zbiratelj Zmago Tančič, je fragment doniral Ljudskemu muzeju Rogaška Slatina, kjer je zdaj razstavljen v okviru Kraljeve zbirke na Aninem dvoru. Drugi znani fragment je v zasebni lasti arhitekta dr. Janeza P. Groma. Glede na obliko fragmenta bi lahko šlo za del konjske uzde, pritrjene na žvale v bližini konjskega gobca. Še en fragment se utegne nekoč najti tudi v MNZS, saj se v seznamu gradiva, ki ga je muzej prejel iz prej omenjene zbirke Janka Vertina, omenja tudi »streme Aleksandra I. (bron)«. ¹⁰⁷

Slika 10:

Bronasti fragment konjeniškega spomenika Aleksandru I. v Ljubljani, ki je na ogled v Kraljevi zbirki Ljudskega muzeja v Rogaški Slatini.

Foto: arhiv Nanija Poljanca.

Slika 11:

Bronasto doprsje Aleksandra I., ki je stalo v Zagorju ob Savi, danes razstavljeno v Kraljevi zbirki Ljudskega muzeja v Rogaški Slatini.

Foto: arhiv Nanija Poljanca.

¹⁰⁶ Prav tam, 132–133.

¹⁰⁷ Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 85.

Najlepše ohranjen dinastični kiparski spomenik na Slovenskem je bronasti doprsni kip kralja Aleksandra I., ki je stal v Zagorju ob Savi. Kip so postavili pripadniki krajevnega Sokolskega društva ob 50. obletnici svojega delovanja. Doprsje je izdelal akademski kipar Boris Kalin, v bron pa ga je odlila ljubljanska livarna Franca Mostarja. Kip je bil postavljen na kamnitem podstavku pred Sokolskim domom, danes na naslovu Cesta 9. avgusta 9, avtor arhitekturne ureditve pa je bil Ivo Spinčič. Svečano odkritje je bilo 8. septembra 1940, zgolj dva dneva za slavnostnim odkritjem Aleksandrovega spomenika v Ljubljani. Med drugo svetovno vojno je bil kip odstranjen, podrobnejše okoliščine tega dogodka pa so bile razjasnjene z nedavno objavo zapisa Jožeta Turka, nekdanjega člana Sokola iz Trbovelj, iz leta 1972. Turk je pojasnil, da je zagorski župan Šajhenbauer ob začetku vojne dal pripadnikom Sokola nalogo, naj kip odstranijo, da ne bi bilo tega treba storiti vojski. Kip sta odstranila dva telovadca, ki sta se pisala Klun in Ivanc, ter ga spravila na podstrešje Sokolskega doma. Ko so pozneje, že v socialistični dobi, podstrešje začeli pospravljati in preurejati, je bil Turk zadolžen za prevzem najdenih kovinskih predmetov, in tako je pri njem pristal tudi Aleksandrov kip. Predmete so odpeljali z vozom, toda Turk je prepoznal zgodovinski pomen kipa in ga je skril pri sebi doma – čeprav s težavo, ker se mu je spotoma zlomilo dno zaboja, v katerem je nosil kip. Ko je leta 1972 sestavil svojo kratko kroniko, je bil kip še vedno skrivoma spravljen pri njem, prav tako pa si ni upal objaviti besedila.¹⁰⁸ Kip je ponovno prišel na plano aprila 2021, dolgo po Turkovi smrti, ko ga je zasebni zbiralec v nakup ponudil zbiratelju in lastniku ene največjih zbirk predmetov, povezanih s Karađorđevići, Naniju Poljancu. Po odkupu je dal Poljanec kip obnoviti v livarni Kamšek v Komendi in ga postaviti na lesen podstavek – imitacijo kamnitega izvirnika – v Kraljevo zbirko Ljudskega muzeja, ki domuje na Aninem dvoru v Rogaški Slatini, kjer je na ogled do danes.¹⁰⁹

Trenutno najnovejše odkritje kakega fragmenta karađorđevićevskih spomenikov prihaja iz Kranja. V mestu so 1. avgusta 1926 svečano odkrili

108 Jože Turk. »Dogodek o spomeniku kralja Aleksandra.« *Beseda: časopis za kulturo in družbeno življenje*, 20 (2012), 87–89.

109 Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 92–93, 107–109.

spomenik Petru I., ki je imel obliko obeliska s širokim valjastim podnožjem, ki so ga dopolnjevali kiparski elementi avtorja Tineta Kosa: bronasti medaljon s Petrovim profilnim reliefom, bronasta plastika klečečega mladeniča, ki je simboliziral hvaležnost kralju za osvoboditev, in kip jugoslovanskega orla z državnim grbom na prsih, izdelan iz nabrežinskega marmorja, ki je bil nameščen vrh obeliska in je srepi pogled upiral na zahod – namig na »neodrešeno domovino«, torej Primorsko, ki je bila z Rapalskim sporazumom leta 1920 dodeljena Italiji. Odkritje spomenika, ki je stal v parku na današnjem Slovenskem trgu, je bilo izredno svečano, udeležila pa sta se ga tudi kralj Aleksander I. in kraljica Marija, ki je zbrane navdušila tako, da je prišla oblečena v gorenjsko narodno nošo.¹¹⁰ Prvi večji spomenik kralju Petru I. na Slovenskem, ki je za pet let prehitel tudi Ljubljano, je bil ponos Kranja še naslednje poldrugo desetletje. Ob nemški okupaciji leta 1941 je bilo zrušenje spomenika menda eno prvih dejanj, ki so jih opravili vojaki. Okoli obeliska so namestili verigo in jo povlekli s kamionom, da se je obelisk zlomil in padel. Sčasoma so bili iz parka odstranjeni vsi deli spomenika, po govoricah sodeč pa je bil kip orla nekaj časa zavržen ob cesti na Primskovem, predelu Kranja, od koder naj bi nato izginil.¹¹¹ Vrsto let ni bilo znano, da bi se ohranil kakršenkoli fragment spomenika, toda nedavno se je izkazalo, da se je približno meter visok kip orla ohranil v zasebni lasti na Primskovem. Po pričevanju lastnika je kip dobil v dar še kot mladenič in ga od takrat čuva na vrtu domače hiše.

Slika 12: Marmornat kip orla z jugoslovanskim grbom, ki je stal na vrhu spomenika kralja Petra I. v Kranju, ohranjen v zasebni lasti v Kranju.

Foto: arhiv Nanija Poljanca.

¹¹⁰ Za zgodovino postavitve ter otvoritvene svečanosti in podrobnejši opis spomenika gl. Globočnik, *Likovno in simbolno*, 393–418.

¹¹¹ Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 36.

Priljubljen način za slavljenje pokojnega kralja Aleksandra je bil množično odkrivanje spominskih plošč, vzdanih na pročelja javnih ustanov. Najpogosteje je šlo za Sokolske domove ter šole, kjer naj bi Aleksandrovo življenje, delo in smrt navdihovali prihodnje rodove, da bi tudi sami delali v dobro svoje domovine. Kljub številnim dokumentiranim ploščam je trenutno znan zgolj en ohranjen primerek. Gre za ploščo, ki so jo 25. junija 1935 slavnostno odkrili na šoli v Stranjah. Postavitev plošče je organizirala lokalna gasilska četa, na odkritju pa so sodelovali pripadniki krajevne politike in kulture. »Obiskovalci naše prelepe Kamniške Bistrice in drugih naših prirodnih krasot, pogledajte si ta skromni spomenik in spominjajte se Onega, katerega ljubezen nas je v Eno zlila,« je kratko poročilo o dogodku sklenilo *Jutro*.¹¹² Ob levem robu apnenčaste plošče je vklesan lovorov venec s trakovi, desno ob njem pa je napis v verzih (avtor ni ugotovljen): VITEŠKEMU KRALJU / ALEKSANDRU I ZEDINITELJU / 1918–1934 / NIKDAR NE BO ZATRLA ČASOV SILA, / KAR TVOJA JE LJUBEZEN V ENO ZLILA / OD BRANE, RINKE, SKUTE IN PLANJAVE / NOSILA BISTRICA TI BO POZDRAVE. Plošča je bila verjetno med drugo svetovno vojno odstranjena s šolskega pročelja, pri čemer je bila deloma poškodovana, zato del zadnjega verza zdaj manjka. Ni povsem jasno, kakšna je bila njena nadaljnja usoda, vendar jo je na koncu odkupil lastnik gostišča Pri Jurju v Kamniški Bistrici, ki jo je dal obnoviti in pozlatiti črke napisa. Plošča je danes položena v vogal ob jugozahodnem pročelju gostišča.

Slika 13:
Spominska plošča Aleksandru I., postavljena na šoli v Stranjah, danes ob gostišču v Kamniški Bistrici.

Foto: avtor.

¹¹² »Spominska plošča v Stranjah.« *Jutro*, 26. junij 1935, 3.

Na novo postavljena skulptura

Zadnji primer ohranjene dinastične spomeniške skulpture je tako specifičen, da ga je treba umestiti v posebno kategorijo. Povezan je z nikoli uresničenim konjeniškim spomenikom Aleksandru I., ki so ga načrtovali v Mariboru. Na Trgu svobode, tik ob gradu, naj bi postavili skupno 14 metrov visok konjeniški spomenik na podstavku, ki naj bi ga izdelal akademski kipar Boris Kalin v sodelovanju z arhitektom Jaroslavom Černigojem. Načrtovali so, da bi spomenik odkrili poleti ali jeseni 1941, vendar je načrte prekrizal izbruh vojne. Čeprav je bila konjeniška figura že napol odlita v bronu, delo ni bilo nikoli dokončano, bron pa je bil domnevno uporabljen za vojaške namene. Mavčni osnutek konja za spomenik, ki ga je izdelal Kalin, je njegova hči Nives Kalin Vehovar, skupaj s soprogom Francem Vehovarjem, leta 2009 podarila občini Slovenske Konjice. Občina ga je dala čez dobro desetletje odliti v bron, 5. oktobra 2022 pa so bronasti odlitek slavnostno odkrili ob mestni promenadi pri Starem trgu, nedaleč od pivnice Beli konj. Restavratorsko-konservatorska dela je opravil akademski kipar Gregor Podkrižnik iz Laškega, v bron pa so skulpturo odlili v livarni Kamšek, ki jo vodi Jurij Kamšek.¹¹³ Konj brez jezdecja je s tem izgubil vsak politični ali ideološki naboj, vendar gre za edino različico medvojnega konjeniškega spomenika, ki jo je danes mogoče opazovati v slovenskem javnem prostoru.

Slika 14:
Bronasti odlitek skulpture konja kiparja Borisa Kalina, osnutek za nikoli postavljeni konjeniški spomenik Aleksandru I. v Mariboru, postavljen v Slovenskih Konjicah.
Foto: arhiv Nanija Poljanca.

¹¹³ Smiljanić, Mikša in Poljanec, *Čuvajte mi Jugoslavijo*, 89–90.

ZAKLJUČEK

Kljub dokaj kratkemu obstoju Kraljevine SHS/Jugoslavije je po državi med obema vojnama zraslo veliko spomenikov njeni kraljevi družini, na čelu s kraljema Petrom I. in Aleksandrom I. Ni šlo zgolj za s strani državnega vrha spodbujano obeleževanje spomina, temveč je bil marsikateri spomenik postavljen na pobudo običajnih državljanov ali društev, ki so morala denar zanj zbrati med sodržavljani. Na tej podlagi lahko sklepamo, da je v kraljevini do določene mere obstajala zvestoba državi in kraljevi družini, tudi če je še zdaleč niso delili vsi državljani. Kljub temu pa je zvestoba Karađorđevićem in kraljevi Jugoslaviji po letu 1941 postala nezaželena in pogosto tudi politično nevarna identiteta, zato je pri dobršnem delu ljudi utonila v pozabo. Med drugo svetovno vojno in v socialistični Jugoslaviji je bilo evociranje kakršnekoli karađorđevićvske dediščine prepovedano. V zadnjih letih in desetletjih se je trend obrnil. Interes za Karađorđeviće se je povečal predvsem po razpadu države in v Srbiji se je pojavilo monarhistično gibanje, ki je želelo obnoviti monarhijo in na prestol posaditi sina Petra II., Aleksandra (ki je za rojaliste Aleksander II.). Čeprav so se Karađorđevići lahko vrnili v državo in nazaj prejeli del nekdanjih posestev, pa je njihov vpliv v srbski politiki majhen. Prav tako se številne zgodovinske razprave z nekdanjega jugoslovanskega prostora ukvarjajo z monarhično Jugoslavijo ter njeno dediščino, sem in tja pa se Karađorđevići pojavljajo tudi v izdelkih popularne kulture.¹¹⁴ Podobno evolucijo so imeli tudi medvojni spomeniki Karađorđevićem. Dolgo časa se je zdelo, da so z množičnim rušenjem med drugo svetovno vojno in po njej tudi sami utonili v pozabo, vendar je povečan interes v zadnjih treh desetletjih pokazal, da se je marsikaj tudi ohranilo, pa naj gre za v celoti ohranjene spomenike na težko dostopnih predelih ali pa za fragmente uničenih spomenikov, ki so se ohranili v zavetju zasebnih zbirk. Pričujoči prispevek je poskusil podati pregled teh spomenikov in fragmentov s slovenskega prostora, za katere se je

¹¹⁴ V zadnjih letih so bili Karađorđevići npr. med nastopajočimi liki v srbski seriji *Sence nad Balkanom* in v zgodovinski drami o Petru I. iz leta 2018. Morda najbolj nenavadna referenca na kralja Aleksandra I. v tujini je omemba v pesmi *Don Juan* britanskega pop dua *Pet Shop Boys* iz leta 1988, ki tematizira razmah vpliva fašizma na Balkanu v 30. letih.

med raziskavami izkazalo, da so se ohranili do danes, in pregled pokaže, da tovrstnih ostankov ni tako malo, kot je nakazovala starejša strokovna literatura. Upamo lahko, da je »katalog«, predstavljen v tem prispevku, nepopoln; nadaljnje raziskovanje utegne razkriti še več ostalin.

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri

- A. A. »Pronađena paklena mašina u Otočcu.« *Pravda*, 7. julij 1932, 4.
- A. B. »Osvećenje spomen-ploče Kralju Aleksandru u manastiru Savina kod Herceg Novog.« *Pravda*, 12. junij 1935, 6.
- A. G. »Zakaj in kako je bil od Avstrijcev ustreljen inž. Ivan Gosar.« *Jutro*, 26. oktober 1930, 3.
- »Beli orel namestu beneškega leva.« *Jutro*, 4. julij 1934, 3.
- »Doprsni kip kralja Aleksandra I. v češki cerkvi.« *Slovenski narod*, 26. februar 1936, 3.
- Dostalova, Vera. »Na Visokem.« *Jutro*, 27. maj 1928, 5.
- »Dr. Tavčarjev politični testament.« *Slovenski narod*, 20. februar 1923, 5.
- Gilčvert, Dragotin. »† Ivan Tavčar.« *Odvetniška pisarna*, april 1923, 2–8.
- »Gozd v spomin kralja Aleksandra.« *Slovenec*, 9. november 1934, 4.
- »Grmenje iz grobov.« *Slovenski narod*, 1. november 1924, 1.
- »Hrast kralja Aleksandra v Parizu.« *Tedenske slike*, 4. april 1935, 2.
- »Hrast kralja Aleksandra.« *Slovenski narod*, 27. marec 1935, 2.
- I. Z. »Jesenski dan v kraljevem lovišču.« *Jutro*, 28. oktober 1934, 5.
- »Italijani razstrelili spomenike v Ljubljani.« *Enakopravnost = Equality*, 23. april 1942, 1.
- »Kaj o tem misli Planinsko društvo?« *Ljudska pravica*, 27. oktober 1947, 3.
- »Kapela Viteškog Kralja Aleksandra u Vojnom muzeju«, *Pravda*, 29. april 1936, 3.
- »Kdo smo?« *Pohod*, 10. september 1932, 1.
- »Kip blagopokojnega viteškega kralja Aleksandra I. Zedinitelja.« *Slovenec*, 8. marec 1935, 3.
- »Kip kralja Uedinitelja iz snega.« *Jutro*, 22. februar 1935, 4.
- Kostić, Grgur. »Vojni muzej.« *Veliki vojni almanah*, 1937, 77–78.
- »Kralj Aleksandar I poginuo je juče po podne u Marselju kao žrtva zločinačkog atentata.« *Politika*, 10. oktober 1934, 3.
- Kronist. »Na Tavčarjevem grobu.« *Družinski tehnik*, 4. julij 1940, 2.

- »Lepa počastitev spomina junaka mučenika.« *Slovenski narod*, 4. oktober 1937, 2.
- »Lepa slovesnost na Zidanem mostu.« *Slovenski narod*, 16. oktober 1936, 2.
- M. R. »U Škofjaj Loci odkrivena je spomen-ploča heroju i rodoljubu Ivanu Gosaru koga su Austrijanci streljali u Beogradu 1917.« *Pravda*, 4. oktober 1937, 2.
- M. S. »Kako je nastal kraljev spomenik na Žagani peči.« *Jutro*, 16. november 1934, 2.
- »Med najlepšimi šolami v ljubljanski okolici.« *Jugoslovan*, 30. november 1930, 13.
- Milošič, Eva. »Čuvajo vsaj ploščo, če že Jugoslavije ne morejo več.« *Štajerski tednik*, 6. julij 2018, 4.
- »Namesto Suvobora Andrejevo selo.« *Jutro*, 23. januar 1940, 4.
- »Odkritje spomenika kraljema Petru in Aleksandru v Parizu.« *Jutro*, 13. oktober 1936, 6.
- »Odkritje spomenika na Viču.« *Slovenski poročevalec*, 6. november 1945, 6.
- »Odkritje spominske plošče Avgustu Jenku.« *Slovenski narod*, 17. avgust 1934, 2.
- »Prva desetletnica smrti dr. Ivana Tavčarja.« *Slovenski narod*, 18. februar 1933, 1.
- »Slava velikemu kralju Osvoboditelju!.« *Jutro*, 1. julij 1925, 1.
- »Slovenski dobrovoljci – ena družina.« *Slovenec*, 25. februar 1930, 3.
- »Spomenik starološkim junakom.« *Jutro*, 24. oktober 1930, 3.
- »Spominska plošča inž. Gosarju.« *Slovenec*, 3. oktober 1937, 5.
- »Spominska plošča junaku mučeniku inž. Ivanu Gosarju.« *Jutro*, 3. oktober 1937, 3.
- »Spominska plošča v Stranjah.« *Jutro*, 26. junij 1935, 3.
- »Spominski svetilnik kralja–Uedinitelja.« *Jutro*: ponedeljska izdaja, 9. december 1935, 1.
- »Spominsko slavlje v Stari Loki.« *Ponedeljski Slovenec*, 4. oktober 1937, 2.
- »Spomladi bodo začeli na Bledu graditi novo zgradbo.« *Slovenski dom*, 28. januar 1940, 3.
- Tavčar, Ivan. »Odprite srca!.« *Slovenski narod*, 1. januar 1921, 1.
- »U Škofjaj Loki juče je odkrivena spomen ploča dobrovoljcu Ivanu Gosaru.« *Politika*, 4. oktober 1937, 8.
- »V delih svojih On bo živel večno!.« *Tedenske slike*, 24. januar 1935, 1.
- »V spomin žrtev lanskega 9. oktobra.« *Tedenske slike*, 28. marec 1935, 2.
- »Večna slava junaku mučeniku!.« *Slovenski narod*, 2. oktober 1937, 1.

»Vičani spominu Viteškega kralja.« *Jutro*: ponedeljska izdaja, 27. maj 1936, 3.

Wester, Jos. »S Triglava peš v Ljubljano.« *Planinski vestnik*, 27/12 (1927), 265–272.

»Z Jadranaši na Krku.« *Jutro*, 16. september 1934, 3.

»Zakon o narodnem priznanju kralju Petru Velikemu Osvoboditelju.« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 7. september 1925, 581.

Literatura

Avguštin, Maja in Saša Lavrinc. *Plečnik na Domžalskem in Kamniškem*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2010.

Benedik, Božo. »Premoženje Karađorđevićev na Bledu.« V: *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 275–276. Radovljica: Didakta, 2004.

Benedik, Božo. *Bled nekoč in danes*. Bled: Višja strokovna šola za gostinstvo in turizem, 2003.

Benedik, Božo in Božo Repe. »Bled kot prizorišče politične in diplomatske dejavnosti v obdobjih Karađorđevićev in Josipa Broza – Tita.« V: *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 265–274. Radovljica: Didakta, 2004.

Bevc, Ladislav. *Spomini*. Ljubljana: *Jutro*, 2006.

Bogdanović, Branko. *Veliki rat: zapisano u kamenu*. Beograd: Medijski centar 'Odbrana', 2018.

Bončina, Borut. »Plečnikovo leto, spomeniška arhitektura in Črna na Koroškem.« *Črjanske kajtnge*, december 2017, 7–8.

Borić, Tijana in Igor Borozan. »Political Economy of Death and the Concept of the King's Two Bodies: The Funeral of King Aleksandar Karađorđević in 1934.« *Istorijski časopis*, 69 (2020), 517–538.f

Boroš, Nada in Vesna Majstorovič. *Spomenik kralju Petru Prvom Karađorđeviću u Zrenjaninu*. Zrenjanin: Istorijski arhiv, 2005.

Borozan, Igor. »Monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana.« *Istorijski časopis*, 64 (2015), 375–402.

Crvenković, Biljana et al. *Dvorski kompleks na Dedinju*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2012.

Dautović, Dženan. »Vajar Ivan Eckert (1891/99–1953) i kontroverze oko gradnje spomenika kralju Petru I. Karađorđeviću u Travniku.« *Novi Divan*, 3 (2024), 19–38.

Dimitrijević, Aleksandar R. *Naš veliki kralj*. Beograd: samozaložba, 1936.

Dujmović, Sonja. »Urbana kultura i kolektivno pamćenje – spomenik kralju Petru Oslobođiocu u Sarajevu.« *Tokovi istorije*, 1 (2020), 107–133.

Đorđević, Vojin M. *Čuvajte Jugoslaviju: spomen-album slika iz života blaženopočivšeg viteškog kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja*. Beograd: Grafopublik, s.d. [ponatis izdaje iz 1935].

Forte, Aleksandra. *Spomeniki Zasavja: Zagorje, Trbovlje, Hrastnik*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2002.

Gaspari, Andrej. »Rimski in srednjeveški stolp čez Savo ter stolp Klauzenštajn v Zidanem Mostu.« *Varstvo spomenikov*, 45 (2010), 7–37.

Globočnik, Damir. *Likovno in simbolno: kolektivni spomin Slovencev v likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Globočnik, Damir. *Spomeniki*. Ljubljana: Revija SRP, 2022.

Horvat, Franci. *Sto vodnjakov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2005.

Hudales, Jože. »Ljudsko izročilo o gradovih v okolici Dobrne.« *Kronika*, 62/3 (2014), 555–570.

Huzjan, Vladimir. »O primjerima projugoslavenski orijentirane varaždinske gradske uprave prema kralju Aleksandru I. Karađorđeviću.« *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, 21 (2010), 219–236.

Jareb, Mario. *Kralj Tomislav kroz tisuć godina: kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*. Zagreb: Despot infinitus, 2017.

Jovanović Češka, Tijana. *Skulptura: katalog zbirke Istorijskog muzeja Srbije*. Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2009.

Jovanović, Miodrag. *Oplenac: Hram Svetog Đorđa i mauzolej Karađorđevića*. Topola: Zadružbina kralja Petra I, 1990.

Karadjordjević, Djordje. *Resnica o mojem življenju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.

Komelj, Milček. *Kronika Marjana Pogačnika o zaljubljenih v umetnost*. Ljubljana: KUD Logos, 2005.

Lazić, Tanja. »Spomenik kralju Petru I Karađorđeviću u Bijeljini 1937–1993.« *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, 26 (2006), 23–35.

Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.

Manojlović Pintar, Olga. »'Tito je stena': (dis)kontinuitet vladarskih predstavljanja u Jugoslaviji i Srbiji XX veka.« *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2–3 (2004), 85–100.

Marušić, Drago. »Slovenija, ugodno bivalište kraljeve rodbine.« V: *Dinastija Karađorđevića*, Branko Crnković, ur., 59–74. Zagreb: Uprava djela Dinastije Karađorđevića, 1934.

Mikša, Peter. »Karađorđevići – nekoč tudi slovenski kralji.« V: *Dekle iz ozadja zgodovine: Ljudmila Belcjan in njena pot v Afriko z družino kneza Pavla Karađorđevića*, ur. Alenka Pipan in Marko Frelih, 54–75. Kranj: Gorenjski muzej, 2020.

Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

Milutinović, Miroslav. *Automobili i dinastija Karađorđevića = Automobiles and the Karageorgevich Dynasty: 1908–1941*. Beograd: Službeni glasnik, 2014.

Mohar, Katarina. *Vila Bled*. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.

Nećak, Dušan. »Prestolonaslednik Djordje Karadjordjević – posebnež ali bolnik.« V: *Stiplovškov zbornik*, ur. Dušan Nećak, 119–127. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

Nećak, Dušan in Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008.

Orožen, J. *Karađorđevići: k dvajsetletnici Jugoslavije (1918–1938)*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1938.

Pavlin, Miran. *Ljubljana 1941: pričevanje fotoreporterja*. Ljubljana: Modrijan, 2004.

Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.

Radović, Anđelija. *Atentat na kralja Aleksandra I Karađorđevića: Marsej, 9. oktobar 1934*. Topola: Zadužbina kralja Petra I, Gornji Milanovac: Grafoprint, 2009.

Rajčević, Uglješa. *Zatirano i zatrto: o uništenim srpskim spomenicima: druga knjiga*. Novi Sad: Prometej, 2007.

Rajčević, Uglješa. *Zatirano i zatrto: oskrnavljeni i uništeni srpski spomenici na tlu prethodne Jugoslavije: prva knjiga*. Novi Sad: Prometej, 2001.

Sirovica, Dinko in Juraj Kalinić, ur. *Naša javnost o Kralju mučeniku*. Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1935.

Slana, Lidija. »Lastniki dvorca Jablje skozi čas in portreti nekaterih lastnikov iz 18. in 19. stoletja.« *Kronika*, 64/2 (2016), 225–246.

Smiljanić, Ivan. »Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani.« *Zgodovinski časopis*, 76/3–4 (2022), 430–463.

Smiljanić, Ivan. »Spominske lipe za kralja Aleksandra.« *SLO: kraji, časi, ljudje: Slovenski zgodovinski magazin*, 23 (2019), 48–53.

Smiljanić, Ivan, Peter Mikša in Nani Poljanec. *Čuvajte mi Jugoslavijo: figuralni spomeniki Karađorđevićem v Sloveniji*. Rogaška Slatina: Ljudski muzej, 2023.

Sterle, Matevž. »Novoodkriti grb in konservatorsko-restavratorski posegi na elementih iz umetnega kamna na palači Ekonomske srednje šole v Ljubljani.« V: *Konservator-restavrator: povzetki mednarodnega strokovnega srečanja 2018*, ur. Nataša Nemeček, 116. Ljubljana: Društvo restavratorjev Slovenije, Skupnost muzejev Slovenije, 2018.

Šnuderl, Makso. *Dnevnik 1941–1945, I: v okupirani Ljubljani*. Maribor: Obzorja, 1993.

Turk, Ernest, Josip Jeras in Rajko Paulin, ur. *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918*. Ljubljana, Maribor: samozaložba Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, 1936.

Turk, Jože. »Dogodek o spomeniku kralja Aleksandra.« *Beseda: časopis za kulturo in družbeno življenje*, 20 (2012), 87–89.

Vukojević, Stjepan. *Za Kralja i Jugoslaviju*. Beograd: samozaložba, 1935.

Spletni viri

Đurić, Novica. »Gde je spomenik kralju Aleksandru na Cetinju.« Dosegljivo na: <https://www.politika.rs/scc/clanak/202946/Gde-je-spomenik-kralju-Aleksandru-na-Cetinju> (dostop: avgust 2024).

InfoKG, »Misterija Kragujevca: Ni posle 74 godine niko ne zna gde je spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću.« Dosegljivo na: <https://www.infokg.rs/info/misterija-kragujevca-ni-posle-74-godine-niko-ne-zna-gde-je-spomenik-kralju-5871c7fde2cbb6ec31bdf99a9.html> (dostop: avgust 2024).

Salvia, Vedran. »Intelektualno sljepilo i politički oportunizam: reljef kralja Karađorđevića i dalje zazidan u vježbaonici Linda.« Dosegljivo na: <https://www.dubrovackidnevnik.rtl.hr/vijesti/grad/intelektualno-sljepilo-i-politicki-oportunizam-reljef-kralja-karadordevica-i-dalje-zazidan-u-vjezbaonici-linda> (dostop: avgust 2024).

Šakotić, Zdravko. »Herceg-Novi – Spomenik u čast kralju Aleksandru ujedinitelju.« Dosegljivo na: <https://trebinjelive.info/2014/09/11/herceg-novi-spomenik-u-cast-kralju-aleksandru-ujedinitelju/> (dostop: avgust 2024).

»Zaboravljena spomen ploča u Vojvoda Stepi vraćena na mesto posle 77 godina.« Dosegljivo na: <https://ilovezrenjanin.com/vesti-zrenjanin/zaboravljena-spomen-ploca-u-vojvoda-stepi-vracena-na-mesto-posle-77-godina-video/> (dostop: avgust 2024).

POVZETEK

Karađorđevići so dinastija, ki je od začetka 19. stoletja imela pomemben vpliv na čelu srbske kneževine in nato kraljevine, leta 1918 pa so postali tudi jugoslovanski kralji. V Srbiji je bila njihova vladarska legitimnost že dodobra utrjena, na vseh ostalih ozemljih novonastale kraljevine pa so jo šele morali ustvariti, kar so storili s pomočjo številnih propagandnih prijemov. Pomembno vlogo so imeli spomeniki, ki so z državnimi simboli obeleževali javni prostor in so skušali doseči zvestobo državljanov svojim monarhom ter nastanek skupne jugoslovanske identitete. Spomeniki so bili posvečeni predvsem kraljema Petru I. in Aleksandru I., odkrivali pa so jih predvsem po njuni smrti, kar še posebej velja za Aleksandra, ki je umrl v atentatu v Marseillu leta 1934. Stotine spomenikov različnih velikosti in oblik, razprostranjenih po celotni državi, so na svojih mestih zdržale le krajši čas. Med napadom sil osi na Jugoslavijo in njenim razkosanjem leta 1941 so bili spomeniki nezaželen spomin na preteklo dobo, zato so jih okupatorji in kolaborantski režimi množično odstranjevali in uničevali. Tudi spomeniki, ki so na svojem mestu uspeli ostati do konca vojne, so bili umaknjeni za časa socialistične Jugoslavije. Kljub temu pa vsi spomeniki vendarle niso bili uničeni, kot nakazuje marsikatero strokovno besedilo, objavljeno o dinastičnih spomenikih. Glavnina članka je posvečena dokumentiranju in katalogiziranju štirinajstih slovenskih spomenikov Petru I. in Aleksandru I. ter spomenikov, povezanih s Karađorđevići, ki so se v celoti ali deloma ohranili do danes, bodisi na prvotni lokaciji bodisi v muzejskih in zasebnih zbirkah.

Kontakti avtorjev

Bojan Balkovec, izr. prof. dr.

Oddelek za filozofijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

Žan Grm, magister profesor nemščine in magister profesor zgodovine

Gimnazija in srednja šola Rudolfa Maistra Kamnik,
Novi trg 41a, SI – 1241 Kamnik, Slovenija
zan.grm@gssrm.si

Aleksander Lorenčič, dr.

Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož,
Prešernova ulica 37, SI – 2250 Ptuj, Slovenija
aleksander.lorencic@pmpo.si

Lana Onič, univerzitetna diplomirana zgodovinarica

Vrhov dol 1e, SI-2341. Limbuš, Slovenija
lana.onic1@gmail.com

Božo Repe, red. prof. dr.

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija

Ivan Smiljanić, dr., asistent

Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
ivan.smiljanic@inz.si

Jernej Štimac, dipl. soc. in dipl. zgod.

Cankarjeva ulica 8, SI – 1330, Kočevje, Slovenija
jernej.stimac@gmail.com

227

